

İDEOLOJİ KAVRAMINA SOSYO-POLİTİK BİR BAKIŞ: BAŞLANGIÇLAR, KARŞILAŞTIRMALAR VE SONLAR¹

A SOCIO-POLITICAL OVERVIEW OF THE CONCEPT OF IDEOLOGY: BEGINNINGS, COMPARISONS AND ENDINGS

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР КОНЦЕПЦИИ ИДЕОЛОГИИ: НАЧАЛА, СРАВНЕНИЯ И КОНЕЦ

Ali Rıza SAVAS*
Ender AKYOL**

ÖZ

İlk olarak Destutt de Tracy tarafından düşünce bilimi olarak kullanılan ideoloji kavramı, tarihsel gelişim süreci içerisinde gerek düşünürler gerekse farklı toplumsal kesimler tarafından değişik anlamlara gelecek ve Marx'ın değerlendirmeleri ile birlikte çoğu zaman negatif çağrışımlar yapacak şekilde kullanılmıştır. İdeoloji, yunanca iki kelimenin bir araya gelmesinden oluştuğunu görülür. “idea” ve “logy” kelimeleri bir araya gelmiş ilk etapta ideoloji yani düşünce bilim olarak nitelendirilen yeni bir kavramsallaştırma söz konusu olmuştur. İdeoloji, ilk ortaya çıktığında “fikirler ile ilgili bilimsel araştırma” olarak anlamlandırılmıştı; fakat bir süre sonra araştırılan nesne dominant bir şekilde idareyi ele almış ve hızlı bir anlam değişikliği sonucu düşünce sistemlerinin kendisi anlamında kullanılmaya başlamıştır. İdeolojiler insanların dünyada hangi şekilde yaşayacaklarının belirlenmesi ve toplumsal ilişkilerinin seyri konusunda temel belirleyici pozisyonunda görev üstlenirler. Kısaca insanlar için dünyanın anlamlandırılma süreci ve buna bağlı olarak bireylerin bilinçli eylem süreci ideoloji tarafından şekillendirilir. İdeolojilerin, insan doğası ve toplumsala ilişkin açıklamalarda bulunması ve çeşitli yargılara varması gibi konular, onların inanç, ideal ve değerleri içinde barındıran bir kavram olması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Dünya siyasal sistemine ortaya çıktığı andan itibaren geçen iki yüz yıllık dönem süresince damgasını vuran kavramın II. Dünya Savaşından sonraki dönemde etkisi tartışılır hale gelmiş ve ideolojilerin sonu üzerine birçok tez ortaya atılmıştır. İdeoloji ile ilgili olarak çalışmamızda tanımlanması zor ve değişkenlik gösteren kavram tanımlanmaya

¹ Bu makale “Türkiye’de Muhafazakârlık Milliyetçilik İlişkisi: Milliyetçiliğin Yeniden Üretilmesinde AK Parti’nin Rolü” isimli Doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

* ORCID: [0000-0003-0112-8033](https://orcid.org/0000-0003-0112-8033), Dr. Öğretim Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü; a.savas@beu.edu.tr

** ORCID: [0000-0003-4715-0017](https://orcid.org/0000-0003-4715-0017), Dr. Öğretim Üyesi, İnönü Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü; ender.akyol@inonu.edu.tr

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

çalışılmış ve tarihsel gelişim süreci ortaya konulduktan sonra ideolojilerin sonu üzerine bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: İdeoloji, Destutt de Tracy, Marx, II. Dünya Savaşı, İdeolojilerin Sonu

ABSTRACT

The concept of ideology, first used by Destutt de Tracy as a science of thought, has been used by thinkers and different social segments in the process of historical development in such a way that it has different meanings and often has negative connotations along with Marx's evaluations. The word ideology is derived from two ancient Greek words. The words "idea" and "logie" were initially fused and the new conceptualization (defined as ideology, the science of thought) was questioned. When ideology appeared, it was understood as "the scientific investigation of thought." However, soon after, the object of study took over the administrative work in a dominant way, and due to the rapid change of meaning, it began to be used for the meaning of the ideological system itself. Ideology plays a role in determining how people live in the world and the process of their social relationships. Briefly, ideology determines the process of people's understanding of the world and conscious actions toward individuals. Issues such as ideology can publish statements about human nature and society and make various judgments, and can draw conclusions that this is a concept that contains value.. In the period after the Second World War, the existence of the concept, which marked the period of two hundred years since its emergence into the world political system, became debatable and many theses on the end of ideologies were put forward.

In our study on ideology, we tried to define a concept that is difficult to define and varies, and after the historical development process was put forward, some assessments were made on the end of ideologies.

Key words: Ideology, Destutt de Tracy, Marx, II. World War, The End of Ideologies

АННОТАЦИЯ

Концепция идеологии была впервые использована как наука о мышлении Дестутом де Трейси. Она стала иметь разные значения как для философов, так и для разных социальных слоев в процессе исторического развития. Надо отметить, что в оценках Маркса она часто используется с негативным подтекстом. Идеология рассматривается как сочетание двух греческих слов "идея" и "логика". Слиянием этих слов и возникла новая концепция, которая заимела смысл как идеология, то есть в первую очередь наука о мысли. Когда идеология только зародилась, она понималась как "научное исследование идей". Но, через некоторое время идеология стала одним из доминирующих факторов в управлении общественного мышления. Идеология играет ключевую роль в определении жизни людей и в ходе их социальных отношений. Короче говоря, процесс осмысления мира людьми и соответственно, процесс сознательных действий людей формируются идеологией. В некотором смысле идеология, со своими разными суждениями управляет человеческую природу и общество, в которых внушаются разные концепции, включающие убеждения, идеалы и ценности. Концепция идеологии, оставившая свой след в мировой политической системе в течении двухсот лет с момента ее возникновения, после Второй мировой войны его влияние стало уже спорным и было выдвинуто множество тезисов по поводу конца идеологий.

Ключевые слова: идеология, Дестют де Трейси, Маркс, Вторая мировая война, конец идеологий

İDEOLOJİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Sosyal bilimlerde bazı kavramlar vardır ki, bu kavramların tek bir tanımı bulunmamaktadır. Genelde bir düşünürün veya belli bir grubun kendi penceresinden yaptığı bir kavramsallaştırmayı görürüz. İdeoloji terimi, bazıları kullanım konusunda çok tercih edilmeyecek ölçüde geniş, düşüncenin toplumsal koşullarda ortaya çıkan anlamından tutun da yanlış düşüncelerin yayılmasının yönetici elitlerin çıkarlarına olduğuna dair negatif bir etki uyandıracak ölçüde dar bir düşünceye kadar geniş bir çerçevede ortaya çıkan ve tarihsellik taşıyan birçok anlama sahiptir (Eagleton, 2015;288). İdeoloji yalnızca Marksist yazın çerçevesinde tartışılan bir kavram olmaktan ziyade farklı düşünce geleneğinden gelenler tarafından da tartışılmıştır. Kavramın tekâmülü ile tarihsel ilerleme aynı doğrultuda olmamıştır (Topakkaya, 2007: 171). Burada birkaç farklı tanımlamayı vermek yerinde olacaktır. Ahmet Cevizci'ye göre ideoloji, “genel olarak siyasi ya da toplumsal bir öğreti meydana getiren, siyasi ve toplumsal eylemi yönlendiren düşünce, inanç ve görüşler sistemi; bir topluma, bir döneme ya da toplumsal bir sınıfa özgü inançlar bütünü; bir toplumsal durumu yansıtan düşünceler dizgesi; insanların kendi varoluş koşulları ve ilişkilerinden doğan yaşam tarzları ile ilgili tasarımların tümü olarak tanımlanabilir” (Cevizci, 2000: 489). Siyaset ve sosyal bilimlere ait bir kavram olarak ideoloji ile ilgili altı farklı ve özgün tanımlama da Eagleton tarafından yapılmıştır. Ona göre, ideoloji;

1. Toplumsal hayata yön veren düşünce ve değerleri üreten bir süreç,
2. Toplum-sal hayat içerisinde etkili, olan bir sınıf veya grubun sahip olduğu değer yargılarını üreten inanç ve düşünceler,
3. Toplumsal iktidarın yeniden üretilmesinde hâkim olan elitlerin çıkarlarının meşrulaştırılması,
4. Egemen toplumsal elitlerin çıkarlarının meşrulaştırılması için yaptığı faaliyetler,
5. İktidar elitlerinin çarpıtma yoluyla çıkarlarını meşrulaştıran düşünceler,
6. Toplumun maddi yapısından kaynaklanan yanıltıcı düşünce ve inanç sistemleri olarak ifade edilebilir (Eagleton, 2015; 52-54).

Bu tanımlamaların dışında en fazla dikkat çeken bir tanımlama da Örs'e ait olan tanımlamadır. Ona göre ideoloji, insanın dünyayı anlamasına ve anlamlandırmasına imkân veren bir dünya görüşü şeklinde tanımlanabilir. İnsanların sosyal gerçeklikleri tam olarak anlayabilmesi ve olaylar ile sonuçları arasında illiyet bağı kurabilmesi oldukça karmaşık bir konudur. İnsanlığın bilinen en eski dönemlerinden itibaren inançlar, mitler ve kadim gelenekler insanın yaradılışından tutun sosyal ve siyasal konulara kadar birçok alanda ortaya çıkan meselelere çözüm sunmuştur. Burada hazır çözümler sunan bu bilgi kaynakları, hem insanların var olan düzenin en iyi ve olması gereken düzen olduğu noktasındaki inançlarını pekiştirirken, diğer taraftan insanın ve toplumun iyileştirilmesine dönük projeksiyonlarda ortaya koymuşlardır (Örs, 2009: 2).

İdeoloji, kelimesini etimolojik olarak inceleyecek olursak Latince iki kelimenin bir araya gelmesinden oluştuğunu görülür. “idea” ve “logy” kelimeleri bir

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

araya gelmiş ilk etapta ideoloji yani düşünce bilim olarak nitelendirilen yeni bir kavramsallaştırma söz konusu olmuştur (Kaya, 2004: 68). İdeoloji, ilk ortaya çıktığında “fikirler ile ilgili bilimsel araştırma” olarak anlamlandırılmıştı; fakat bir süre sonra araştırılan nesne dominant bir şekilde idareyi ele almış ve hızlı bir anlam değişikliği sonucu düşünce sistemlerinin kendisi anlamında kullanılmaya başlamıştır (Eagleton, 2015; 95).

İdeoloji ile ilgili olarak birçok sınıflandırma çalışması yapılmış olup, bu sınıflandırmalardan en fazla ön plana çıkan Edward Shils’in ideoloji sınıflandırmasıdır. Shils’e göre en yoğun olandan başladığımızda ideoloji sınıflandırmasını;

- İdeoloji,
- Görüş açısı,
- İnanç Sistemi,
- Sistem,
- Fikir Hareketi,
- Program,

şeklinde yapmak uygun olacaktır. Shils, sınıflandırılmış bu kavramları “anlatım kesinliği, merkezi bir ahlaki ve bilişsel eksen etrafında sistematik olarak kümelenme derecesi, geçmişin veya çağın düşünce türleriyle yakınlığı, yeni unsurlara veya çeşitliliğe kapalılık derecesi, davranışı etkilemeye çalışma derecesi, beraberinde getirdiği etki, katılanlardan istenen fikir birliği, fikrin meşruluğunun ne ölçüde otoriteye bağlandığı, inancı gerçekleştirmeyi üstüne almış bir kurumla ilişkisi” gibi kriterler bağlamında sistematik bakımdan ayırır. Shils’e göre “ideoloji” ancak burada sayılan özelliklerin büyük bir çoğunluğunu taşıması ölçüsünde bütünlük taşıyan fikirselle yapıtlardır (Mardin, 2013: 16).

İDEOLOJİ KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

İdeoloji kavramına tarihsel süreç içerisinde bakıldığında ortaya çıkışı Destutt de Tracy’nin bu kavramı 1796’da vermiş olduğu bir konferansta kullanmasıyla olmuştur. Tracy ideoloji kavramının icat eden kişi olarak Condillac’ı, daha da öncesinde ona ilham veren kişi olarak ta John Locke’u kabul etmektedir (Topakkaya, 2007: 165). Aslında kavramın ortaya çıkışı; rahiplere ve krallara, “iç dünyanın” geleneksel koruyucuları olarak ifade edebileceğimiz egemen sınıflara karşı gerçekleştirilmiş bir darbedir. Birey ve topluma dair kadim dönemlerden itibaren ortaya çıkan bilgi bir egemen sınıfın kontrolünden alınarak, bilim adamları ve teorisyenlerden oluşan bir elit kesime teslim edilmiştir (Eagleton, 2015; 96-97).

Bu durumun dışında 16.yüzyıl itibariyle Avrupa’da kendini gösteren ekonomik değişim ve dönüşümler sadece ekonomik alanla sınırlı kalan bir etkiye sahip olmamış, üretim süreçleri ve ilişkilerinin dışında sosyal, siyasal ve toplumsal yapı ve bunlara bağlı ilişkiler de değişime uğramıştır. Territorial (toprağa dayalı) iktisadi sistemin kapitalist bir sisteme dönüşmesi ile beraber sosyal sınıflar ve tabakalarında bu değişimden nasibini alması sonucu taşra ve şehirlerin demografik yapıları değişirken, buna bağlı olarak da yeni mesleki ve statü gruplarının ortaya çıktığını görüyoruz. Bu toplumsal değişimle birlikte siyasal kültürü şekillendiren

din, gelenek ve mitlerin yerini başka kavramlarla doldurma ihtiyacı doğmuştur (Örs, 2009: 6).

Örs'ün ifadesi ile toplumun en üst kısmına bireyi konumlandıran ve zirveye koyduğu bu bireyi “akıl” ve tüm iktidarlara karşı doğumundan itibaren elde etmiş olduğu “doğal haklar” ile donatan Aydınlanma, bu çerçevede, içinde yaşadığımız çevreyi ve toplumu hem yeniden anlama ve hem de bir bakıma tanımlama çabası olarak ifade edilebilir. Aydınlanma çağı, kadim dönemden beri devam eden temel parametreleri ve değerleri kökünden değiştirmiş olup, siyaset ve felsefe ile ilgili olarak var olan bilgiler tersyüz olduğu yeni bir süreç başlamıştır. Kadim gelenekler ve aşkın inançların, toplumu ve siyasal düzeni şekillendirdiği dönem yerine insanların bilim ve ön kabullerden arınmış salt aklını kullanarak dünyaya dair her şeyi izah ve hayatını dizayn edebileceği düşüncesi yerleşmiştir. Bu parametre değişikliği liberal birey anlayışının ve bilimin, yerleşik inanç ve düşüncelere karşı bir başarısı olarak nitelendirilebilir. Bu bağlamda daha önceki dönemi şekillendiren klasik bilgi kuramı zayıflarken, modern siyasal teori daha fazla güçlenerek önem kazandı. Modern teoriye göre bu dakikadan sonra toplumu değiştirme siyasal akla sahip olan bireyin rolü olarak belirlenmiştir. Aydınlanma dönemi düşünürlerine göre yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkiyi artık kadim geleneklere ve dine dayandırmak mümkün olmaz, çünkü onların ifadesiyle hem din hem de ön yargıların akılla açıklanması olası değildir. İşte tam bu noktada 17.yüzyıl'ın sonunda ideoloji kavramının siyasal literatürümüzde Fransız İhtilali'nin bir ürünü olarak ortaya çıktığını görüyoruz (Örs, 2009: 6-7).

Fransa'da Konvan-siyon döneminde ideologlar adı verilen grubun üyesi olan Destutt de Tracy, kavramı “toplumun doğru düşünmesini sağlayacak fikir bilimi” anlamında kullanmıştır (Mardin, 2013: 24). Tracy düşünce bilimi olarak adlandırdığı bu bilimi biyoloji veya zooloji gibi bilimlere benzer şekilde kurumsallaştırma çalışmaları yaparken, ideolojinin insan aklı tarafından üretilen düşünce ve fikirlerin kökenlerinin bulunmasında faydalı olacağını iddia etmiştir (Kaya, 2004:68). Daha sonraki dönemlerde Marx ve Engels gibi düşünürler tarafından fikirlerin maddi dün-yadan bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiği yanlısamasını ifade eder hale gelecek olan bu kavram, aslında bu tanımlamanın yüzde yüz karşıtı bir şey olarak ortaya çıkmıştır (Eagleton, 2015; 98).

19. yüzyıl da yaşamış olan ve özellikle eğitimin kilisesinin güdümünden kurtarılması konusunda çalışmalar yapan Tracy, ideoloji olarak adlandırdığı ve fikirlerin asıl kaynağını ortaya çıkaracak bu yeni bilimi tanımlamak için ortaya attığı ismin dini içerik taşıması konusunda özellikle çok hassasiyet göstermiştir. Bu bağlamda metafizik ve psikoloji kavramlarını yetersiz görerek reddetmişti. Tracy, ideoloji olarak adlandırdığı bu bilimi vasıtasıyla fikirlerin doğuştan geldiği fikrine karşı çıkarak, bunların duyumlardan kaynaklandığını ortaya koymayı amaçlıyordu. Tracy, bu noktadan hareketle aklın fizyolojik bir şey olduğuna inanmış ve ideolojiyi zoolojinin bir alt dalı olarak düşünmüştür (Bulut, 2011: 184-185). Mardin'e göre “Tracy, Fransa'daki devri-min Condillac'ın düşüncelerinin uygulaması açısından çok değerli bir fırsat çıkarmış olduğuna inanıyordu ve bu fırsatın kaybedilmesinden endişe ediyordu. İnsanların kafalarındaki yanlış fikirlerini düzeltmeye imkân

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

sağlayacak fikir bilimini yaygınlaştırmanın sırası gelmişti ve ideologlar ile çok yakın bağları bulunan Napolyon Bonaparte iktidar olduğunda bu fırsatı onlara sağlamıştır. Napolyon ideologlara üyesi buldukları “Institut de France” isimli bir kuruluş aracılığıyla Aydınlanma’nın ilkelere uygun bir içerikle yeni bir eğitim sistemi geliştirmeleri görevini vermiştir.” (Mardin, 2013: 24).

İdeoloji kavramının daha sonraki dönemlerde Fransa dışında yaygınlaşması ideolojistler sayesinde olmuş, felsefik tartışmaların yapıldığı ortamlarda çok fazla kullanılmaya başlamıştır. Kavramın Amerika’da yaygınlaşmaya başlaması ise Destutt ile arkadaşlığı bulunan Th. Jefferson arasındaki yazışmalar sonucunda olmuştur. Napolyon, ideolojinin tarihsel gelişim süreci içerisinde çok farklı etkide bulunmuş bir aktör olarak ayrı bir yere sahiptir. O, kavramın ortaya çıktığı ilk dönemler bizim ideolojist olarak adlandırdığımız grubun içindeyken daha sonraki aşamada bulunduğu bu noktadan uzaklaşarak çok farklı bir yere gelmiş ve ideolojistlerin düşmanı haline gelmiştir. Napolyon’a göre onlar, kendilerince iyi olarak kabul ettikleri bir toplumsal modeli, topluma benimsetmeye çalışmaktan başka hiçbir şey yapmamışlardır. Ancak bu toplumsal projeksiyonu kabullendirme sürecinde ileri sürmüş oldukları tasarımların realite ve toplumsal gerçeklikle uyuşup uyuşmadığına bakmaksızın sadece spekülasyon yapmaktadırlar. Bu bağlamda Napolyon onları toplumsal gerçeklikten uzak Ütopik düşünceye sahip muhayyeller olarak suçlamaktadır. Napolyon, ideoloji kavramını felsefik bir yaklaşımın mevcut siyasi otorite bir meydan okuma olarak görmekte ve önemli olanın sadece otorite olduğuna inanmaktadır (Topakkaya, 2007: 166 Napolyon’un Tracy ve arkadaşlarına yönelttiği eleştirinin temelinde ileri bir düzeydeki akılcılığın irrasyonellik içerdiği iddiası vardır. Napolyon bu düşüncülerini değerlendirirken, aklın çalışmasına ilişkin bilimsel çalışmalar yaparken bunu dünyaya ait gerçeklikten uzak bir şekilde yürüttükleri ve dünyayı kendi kabuğundan ibaret sayan bir tarzda kendi ortamlarında yalnız kaldıklarından bahsetmektedir. Ona göre ideoloji terimi, bu dönemde bilimsel materyalizmden uzaklaşarak tamamen birbiriyle bağlantısız düşüncelerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir yığını ifade eder hale gelir (Eagleton, 2015; 103). 1800’lü yılların başında kilise ile anlaşma yoluyla kendi otoritesini kabul ettirmesini müteakip ideologlara karşı açıkça cephe almış ve onları kendi ifadesiyle “ateistler okulu” olarak nitelendirmişti (Bulut, 2011:187). Napolyon’un onları karşısında bulmasının sebebi kilisenin eğitim yapma yasağını kaldırmış olmasıdır. Napolyon’un siyasal ve sosyal sistemi güçlendirmek amacıyla vermiş olduğu bu taviz İdeologların hoşuna gitmemişti. İdeologların olumlu bir şekilde kullandıkları “ideoloji” sözcüğü bu dönemden itibaren Napolyon’un söyleminde alay ve kınama konusu olarak yer almıştır (Mardin, 2013:25). Napolyon bu olumsuz bakış açısı ve değerlendirmeleri, kavramın toplum içerisinde olumsuz bir şekilde anlamlandırılmasına neden olmuştur. Bu olumsuz bakış açısı ve anlamlandırma çağdaşı olan bazı yazarlar tarafından da benimsenince ideoloji kavramı olumsuz bir nitelik kazanmıştır (Topakkaya, 2007: 166). Sonraki dönemde, Marx ve Engels’in de ideolojiyi bu anlamda kullandığını görüyoruz.

Bu dönem içerisinde yeterince bilinmeyen ideoloji, daha çok 19. yüzyıl ve takip eden yüzyıllarda dünyanın her tarafında yaygınlaşma eğilimi göstermiştir

(Mardin, 2013: 129). İdeolojilerin 19. yüzyıldan itibaren yaygınlaşması ve toplumda kabul görmesi ise, toprağa dayalı bir ekonomik ve sosyal sistemden, sanayi toplumu adını verdiğimiz üretim araçları ve üretim ilişkilerinin değiştiği bir sisteme geçiş, buna bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal değişme ve ortaya çıkan yeni koşullar ile ilgilidir (Örs, 2009: 7).

Mardin'e göre, bu koşullar üç başlık altında toplanabilir. İlk olarak, ideolojinin hedef kitlesi olarak ifade edebileceğimiz yeterince eğitim almayan ve buna bağlı olarak yazılı-basılı eserleri okumayan insan gruplarına etki edebilecek yeni yayım araçları ve eğitim tekniklerinin gelişmesi ve buna bağlı olarak, o toplum içerisinde yaşayan aydınların değişik fikirlerin üreticisi olarak toplumda daha fazla saygınlık kazanmaları ve önemli pozisyonlar elde etmeleridir. İkinci olarak, 19. yüzyılın üretim tekniklerinin ve ilişkilerinin değişmesine yol açan sanayileşme ile beraber ortaya çıkan sorunların insanları köksüzleştirmesi ve bu koşulların da ideolojilerin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olması olarak ifade edilebilir. Üçüncü olarak, sanayileşme ile ortaya çıkan bu toplumsal koşullar içerisinde fikir üreticisi olarak ortaya çıkan aydınların özerklik kazanmaya başlamalarından bahsedilebilir. Mardin'e göre ideoloji bu değişmelerin sadece biri üzerinden açıklanamaz, her üç durumunda ideolojilerin ortaya çıkmasında etkisi söz konusudur (Mardin, 2013: 129).

18. yüzyıl boyunca faaliyet gösteren özellikle Fransız ideologlar, metafizik konusunda karşı çıktıkları noktaları daha çok John Locke'un ampirist felsefesi üzerinde temellendirmişler ve insanların toplumsal hayata dair sahip olduğu düşüncelerin doğuştan ya da ilahi-aşkın bir kaynaktan (Hristiyan inancı için Tanrı) gelen fikirler olmadığını, bu fikirlerin duyumlardan kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Locke'un bu anlayışına baktığımızda toplumsal hayat içerisinde bireylerin pasif ve birbirinden kopuk olarak tasavvur edildiğini görüyoruz. Tüm bunlara ilaveten din, kadim gelenekler ve siyasal iktidara karşı, özerk bir akıldan ve bilimden bahsederken, bunların arkasında yer alan siyasal çıkarlarını maskeleymişlerdir. Aslında burada acaba "ideoloji, ilk olarak ideoloji eleştirisinden doğmuştur" çıkarımını yapmak yerinde mi olacaktır. Burada kastettiğimiz şey ideolojinin "ancient regime"nin karanlık yapısını ortadan kaldırırken, insanların toplumsal gerçeklikleri görmelerini engelleyen kör edici bir ışığa benzediğidir. Eagleton'ın tabiriyle bu Aydınlanma geleneğini savunan ideologların amacı "Toplumunu rasyonel bir temelde baştan aşağı yeniden inşa etmektir. Onlar, acımasız mutlakiyetçi iktidarını ayakta tutmak için insanları dini, boş inançlarla besleyen bir toplumsal düzene korkusuzca karşı çıkmış ve insanların, afyon ve yanılısıma olmaksızın yaşayabilecek yaratıklar olarak saygının bir hayat sürebilecekleri bir gelecek hayali kurmuşlardır." Ayrıca Eagleton'a göre bu ideologların ileri sürmüş oldukları fikirlerin temelinde esaslı paradoksların varlığından söz edebilir. Temel tezlerinde toplum içinde yaşayan bireylerin içinde buldukları çevrenin ürünü olduğunu iddia ederken, aynı zamanda toplum ve içinde yaşadıkları ortamın etkisiyle ortaya çıkan ikinci derece belirlenimlerinin de kişilerin eğitilmeleriyle ortadan kaldırılabileceğini iddia etmişlerdir (Eagleton, 2015; 96).

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

Lenin ve Neo-Marksistlerinin büyük bir çoğunluğuna göre ideoloji, daha önceki dönemden farklı olarak belli bir sosyal sınıfı bir arada tutunmasını sağlayan, menfaatlerini gerçekleştirmeye dönük beklentilerini dile getirmelerini ve bu beklentilerini elde etmek için faaliyete yönlendiren fikirler olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda ideoloji, Napolyon ile başlayan ve sonraki dönemde Marx ve Engels gibi düşünürlerin sahip çıktığı olumsuz anlamından sıyrılarak pozitif bir anlamda düşünölmeye başlamıştır. İdeoloji onlar için ne kaçınılmaz olarak bu andan itibaren ne yanlış bilinç tasavvuru ne de bilimin karşısına konulmuş olan bir kavramdır. Özellikle Lenin ile birlikte artık bilimsel sosyalizm işçi sınıfının ideolojisi olarak kabul edilmiş olup sınıf mücadelesinin en kullanışlı aracı olmuştur. Lenin'in ideoloji kavramının içeriğine dönük yaptığı değişiklik, onun işçi sınıfının kendi başına asla bilinçlenemeyeceği düşüncesine dayanıyordu. Lenin, bu noktada proleterya rehberlik edecek öncü bir partiye ihtiyaç olduğunu söylemektedir. Marksizmin ideolojiye bakışı 20. yüzyılda çok daha karmaşık bir şekil almaktadır. Lukâcs'a benzer bir şekilde düşünen birçok yazar diyalektik materyalizmi, burjuva ideolojisi ile kıyaslandığında çok daha rasyonel ve bilimsel kabul etmekle beraber onu bir ideoloji olarak ta kabul etmektedirler. Bunun yanında Lukâcs ideolojinin Lenin'in düşündüğünden çok daha kapsamlı bir şekilde, toplumsal ve politik hayatın derinlerine kök saldığını ileri sürmüştür (Bulut, 2011: 193).

1950'lerden itibaren ise post-endüstriyel toplum olarak ifade ettiğimiz daha önceki döneme göre farklılaşan, sivil toplum kavramı ve çeşitli örgütlenme biçimlerinin ön plana çıktığı bir dönemde ise artık Bell ve Fukuyama gibi düşünürlerin dile getirdiği bir ideolojilerin sonu iddialarını görmekteyiz. Bu dönemde sağ ve sol olarak nitelendirdiğimiz ideoloji çizgisi üzerinde bulunan ideolojilerin toplumsal yapıdaki değişmeye ve ekonomik çalkantılara paralel olarak benzeştiğini görüyoruz (Örs, 2009: 7). İçinde yaşadığımız ve post-modern dönem olarak nitelendirilen dönemde modern döneme ait temel paradigmaların yerine farklı paradigmaların gelmiş olması ve toplumsal değişme kaynaklı olarak gerçekleşen büyük çaplı siyasal, kültürel ve hukuki değişimlerin sonucu geleneksel ideolojilerin kaybolmaya başladığını, bunun yerine ise geçmişe ve geleceğe ilişkin herhangi bir projeksiyona sahip olmayan "amorfl" kavramı ile ifade edebileceğimiz düşünsel bir tarzda hareket eden siyasal ve toplumsal grupları görmekteyiz. Bu bağlamda Bell ve Fukuyama gibi düşünürlerin iddia ettiği gibi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan dönemin ideolojilerin sonu kavramıyla nitelendirilmesi çok anlamlı gözükmemektedir. Tam tersine bu dönemde ideolojilerin devam ettiğini görölmektedir. Fakat bu ideolojilerin geleneksel ideolojilerden farklı olarak çatışma, öteki, kimlik gibi kavramlar üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Geleneksel ideolojilerin toplumsal ve siyasal yapıyı dönüştürürken önce teoriyi daha sonrada bu teoriye uygun bir pratiği ortaya koyduğunu söyleyebiliriz (Örs, 2009: 10).

Bu çerçevede etkinliğinin hala devam ettiğini gördüğümüz ideolojiler ile ilgili olarak modern dönem içerisindeki ideolojilerin, toplumsal değişmeyi gerçekleştirme bağlamında değerlendirildiğinde bir toplumsal mühendislik faaliyetine benzediği görölrken, post modern dönem ideolojilerinin modern dönem ideolojilerinin tam tersi olarak teori değil pratik kaynaklı olduğu görölmektedir. Bu

bağlamda, post-modern dönemin ideolojileri, modern dönem ideolojilerinden farklıdır ve onları klasik ideolojiler gibi anlamlandıramayız. Genel olarak post modern dönemde ideolojilerin sonunda değil de içerisinde bulunduğumuz dönemin koşullarına uygun olarak bir değişiminden bahsedebiliriz. Çağdaş ideolojiler; içinde olduğumuz dönemin sosyal, kültürel, siyasal bilgi anlayışı ve sivil toplumdan etkilenmekte olup, buna uygun olarak bireyin toplum içerisinde konumlandırılması, insanlık için geleceğe ilişkin projeksiyonlar çizme ve hâlâ dünyayı anlamlandırma, kimlik verme işlevlerini yerine getirmektedir (Örs, 2009: 11).

Tarihsel süreç içerisinde ideoloji kavramı ile ilgili olarak sosyal ve siyasal bilimler alanında söz sahibi olan düşünürler bu kavramın bilimle ilişkisini veya tam tersi olarak bağlantısızlığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda Mardin, ideoloji ve bilimin eşanlamlı mı, yoksa farklı mı olduğu konusunu tartışmakta ve her iki kavram arasında önemli birliktelikler var olmasına rağmen bazı konularda kayda değer farklılıkların mevcut olduğundan bahsetmektedir. Bu farklılıklardan en fazla ön plana çıkardığı ise, bilimin biçimsel işlemlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış bir yöntemle sahip olmasıdır. Ona göre ideoloji bilimin sahip olduğu bu biçimsel işlemlerden oluşan bir metodoloji konusunda bir olmazsa olmaz bir zorunluluğa sahip değildir. İdeolojinin kendi içinde duygular ve beklentilerle kurgulanmış olan bir mantığı mevcuttur (Mardin, 2013: 19).

İdeoloji olarak kabul edilen fikirler Therborn'a göre "bilim, sanat, felsefe veya hukuk olmadıkları gibi" onların üstlenmiş olduğu fonksiyonları da üstlenmezler. Ama sanat, müzik ve felsefe gibi gerek sanat dalları gerekse bilimler ideolojilerden doğar ve ideolojik işlev görebilirler. Dolayısıyla sadece toplum içinde yaşayan bireylerin faaliyetleri değil, bilimsel, felsefi ve hukuksal pratikler de ideoloji tarafından şekillendirilirler. Adam Smith'in ulusların zenginliği kitabı ekonomi ile ilgili bir eser olmasına rağmen ekonomik liberalizmin ideolojik temelini de oluşturmaktadırlar. Marx'ın bilimsel sosyalizmi veya Darwin'in yapıtları bilimsel yapıtlardır ancak bunlarda Smith'in eseri gibi ideolojik olarak fonksiyon üstlenmişlerdir (Therborn, 1989: 12).

İdeoloji, son zamanlarda bilimin karşısına konulmuştur. Eagleton'un ifadesiyle "ideolojinin tam da bir bilim olarak, fikirlerin oluşumunu ve gelişimini yöneten yasalara ilişkin bir rasyonel sorgulama olarak doğmuş olması ironik bir durumdur. Bunun kökleri, Aydınlanma'nın akla tamamen şeffaf görünen, ancient regime'e özgü karanlıkçılık (obscurantism) boş inanç ve önyargılar dan bütünüyle arınmış bir dünya kurma düşünün derinliklerinde yatmaktadır" (Eagleton, 2015; 95).

Sonuç olarak ideoloji ve bilimin, toplumsal meselelere çözüm getiren düşünsel ürünler oldukları için bu doğrultuda birbiriyle benzeştiği söylenebilir. Ancak, bu benzerliğin yanında her ikisinin farklılaştığı noktalar da söz konusudur. Öncelikle ideoloji, belirli değerleri içinde barındıran bir kavram olarak bilimden ayrılır. Bunun yanında bilim; gözlem ve deneye dayanırken ideoloji ise bu olgulardan bazılarını içermekle beraber onlardan daha ileri boyutta kısmi yoruma ve gözleme dayanmaktadır (Kaya, 2011: 172).

Felsefe ve siyaset biliminde bazı kavramlar kimi yazar ve düşünürlerce aynı anlamda kullanılmaktadır ki, bu bağlamda siyasal kültür ile ideoloji

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

kavramlarının da aynı anlamda kullanıldığına şahit olunmaktadır. Bu her iki kavram birçok açıdan benzerliklerine rağmen, birbirlerini tam olarak karşılamadıklarını söylemekte fayda vardır. Mit ve ideoloji sosyal ve siyasal açıdan benzer bir işlev görmektedirler ki bu işlev gerek toplum gerekse birey açısından dünyanın belirsiz yapısı ve anlaşılmağını gidermek olarak belirtilebilir. Bunun yanında ideoloji ve mit, bu araçları kullanan iktidar aygıtının, toplumu veya sosyal grupları manipülasyonu da önemli fonksiyon icra etmektedir. Bu ortak noktaların dışında ideolojileri mitlerden ayıran işlevlerinin başında, ideolojilerin toplumun ve sosyal grupların dışında tek tek bireyleri kimlik oluşumu noktasında etkilemesi gelmektedir. Ayrıca ideolojiyi diğer görüş ve teorilerden ayıran önemli bir nokta rasyonel açıdan tutarlı olmasıdır. İnsanları ideolojilere yönelten başlıca noktalardan biride bu mantıksal tutarlılığıdır. Aslında burada yapılan şey toplum içerisinde meydana gelen bir meselenin ideoloji tarafından bir mantıksal zemine oturtulmasıdır. Bu ideolojiyi destekleyenler ise olayların mantıksal zemine oturtulmasından dolayı kendi ideolojisinin tutarlı olduğunu düşünerek psikolojik bir tatmine ulaşır. Bu niteliklerinden dolayı ideolojilerin çok fazla değişmeyi benimsemeyen statik bir yapısı olduğundan bahsedebiliriz. Bu statik yapı veya dogmatiklik biraz önce sözünü ettiğimiz mantıksal tutarlılığın kaçınılmaz bir sonucu gibi gözükmektedir (Örs, 2014: 11).

İdeoloji ve siyasal kültür birçok yazar ve düşünür tarafından aynı anlamda kullanılmasına veya bazı yazarlar tarafından siyasal kültürün bir ögesi olduğu belirtilmesine rağmen realitede ondan farklı ve ayrı bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Siyasal kültürü de içinde barındıran kültür kavramı uzun yıllar boyunca toplum tarafından planlı bir şekilde olmadan, kendiliğinden üretilen değer ve sembollerden oluşan bir bilgi birikimidir. Fakat kültür, ideolojiden farklı olarak kendi içerisinde rasyonel tutarlığı olan, geleceğe dönük projeksiyonlar içeren bir kavram değildir. Diğer taraftan ideolojilere baktığımızda kendi içerisinde akılcı ve tutarlı bir yapısı olduğunu görüyoruz ki bu bağlamda kültür kavramıyla farklılaştığını söyleyebiliriz. Ayrıca ideolojilerin geleceğe dönük projeksiyonları olan ve kendiliğinden toplumun ortak birikimi olarak ortaya çıkan bir kavram olmadığını söyleyebiliriz. Kültür, toplumda yaşayan bireylere toplum içindeki misyonlarını, yapmaları gereken davranışları, grup veya toplumsal aidiyet bilincini, aile veya eğitim kurumlarını araçsallaştırarak vermektedir. İdeolojilerin insan zihninin bir ürünü olup, tıpkı kültür gibi bireye aidiyet duygusu verme ve belli bir amaç doğrultusunda mobilize etme gibi işlevleri söz konusudur (Örs, 2009: 3).

İdeolojinin egemen bir sınıfın dünya görüşü olduğunu ifade eden geleneksel anlayış, gerekse ideolojinin ekonomik toplumsal düzen tarafından şekillendirildiğini iddia eden teoriler ve ideolojinin söylemsel olduğunu ortaya koymaya çalışan göstergebilimsel yaklaşımların belirli bir gerçeklik taşıyan yönü mevcuttur; fakat tek tek alındıklarında tamamı sınırlı ve kusurlu gözükmektedirler. İdeolojileri, bir bilincin ürünü olarak ortaya çıkarılmış inanç sistemleri olarak değerlendiren rasyonalist bakış bu bağlamda yetersizdir. Bu yaklaşım ideolojinin duyuumsal, usdışı, mitsel ya da sembolisel boyutlarını gözden kaçırmakta olup, ideolojiye konu olan öznenin siyasal otorite ile olan hareketli ve spontane olarak

gelişen ilişkilerini nasıl oluştuğunu, gündelik hayatı nasıl ahenkli ve canlı hale getirdiğini fark etmemektedir. Bunun yanında genel olarak tüm ideolojilerin dile getirmiş oldukları söylemlerin genellikle doğru olduğunu söylenebilir. Eğer öyle olmamış olsaydı, toplumsal hayata hiçbir etkileri olmamış olurdu. Ne var ki ideolojiler için söylemiş olduğumuz bu doğrulanabilirlik ideolojilerin iddia ettiği tüm söylemler için geçerli değildir; doğru olan iddiaların yanında yanlış önermelerin mevcudiyetinden de bahsetmek gerekmektedir. Doğru önermelerin yanında yanlış olanların mevcudiyeti kendi içyapılarında var olan gizli bir özellik olmayıp, adalet ve meşruiyet konusunda sorunlu olan bazı baskıcı siyasal sistemleri onama ve onlara meşruiyet kazandırma sırasında yaptıkları gerçeğe dair çarpıtma ile ilgilidir. Burada bahsedilen çarpıtma veya yanlışlık olarak ifade edebileceğimiz durum epistemik, fonksiyonel veya köken bilimsel ya da bu üçünün karması şeklinde ifade edebileceğimiz bir yanlışlık olabilir (Eagleton, 2015; 289).

İDEOLOJİNİN FONKSİYONLARI

İdeoloji sözcüğü, günümüzde taraflı bir yaklaşım olarak algılanmışsa da, kavramın ilk olarak ortaya çıktığı Batı Avrupa’da, buna zıt olan bir anlamda “doğru düşünme bilimi” olarak ortaya çıktığı görülüyor (Mardin, 2013: 22). Bu noktada öncelikle ideolojinin ne olduğundan veya kim tarafından kullanıldığının yanında hangi siyasi ve toplumsal ortamda ortaya çıktığına bakılmalıdır. Ancient regime’i takip eden modern dönemde daha önceki dönemde aşkın güçlerden kaynaklandığına inanılan klasik bilgi anlayışı yerine insan aklı tarafından üretilen yeni bir bilgi anlayışı söz konusu olmuştur. İşte ideolojiler de tam bu noktada insan aklının bir ürünü olarak toplumsala ait bilinmeyenleri açıklamak, insanların var olan sorunlarını aşması için seçenekler sunma fonksiyonunu üstlenen bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Claude Levi-Strauss’a göre Aydınlanma sonrası modern toplumun daha önceki dönemle kıyaslandığında farklı olarak yaptığı, toplumu şekillendiren “din”, “gelenek” ve “mitos” un yerine bize toplum içinde yaşamamız için gerekli yönlendirmelerin mevcut olduğu bir yol haritası sunan ideolojiyi koymak olmuştur. Bu bağlamda ideolojiler aslında bireyin ve içinde yaşadığı toplumsal grupların elindeki bir harita gibidir. Bu haritalar sosyal, kültürel, siyasal konulara ait bilinmeyenlerin doğru-yanlış düzleminde değerlendirilmesini sağlar ve en iyi seçeneğin hangisi olduğu noktasında bir yargı bildirir (Örs, 2009: 2).

İdeolojiler insanların dünyada hangi şekilde yaşayacaklarının belirlenmesi ve toplumsal ilişkilerinin seyri konusunda temel belirleyici pozisyonunda görev üstlenirler. Kısaca insanlar için dünyanın anlamlandırılma süreci ve buna bağlı olarak bireylerin bilinçli eylem süreci ideoloji tarafından şekillendirilir. Bu süreçte ideoloji insanlara toplumsal özneler olarak seslenir ya da Althusser’in ifade ettiği şekliyle söylem olarak fonksiyon üstlenir (Therborn, 1989: 21).

İdeolojilerin, sosyal-siyasal meselelerin yanında, insanlık tarihi konusunda farklı bir bakış açısı getirmesi ve bireyin fitratına dair gibi birçok konu ile ilgili olarak çok çeşitli açıklamalarda bulunması fonksiyonu söz konusudur. Ayrıca bu konulara ilişkin olarak insanlara en iyi olan seçeneği önerme, geleceğe ilişkin yeni hedefler belirleme gibi işlevleri de bulunmaktadır. Sonuç olarak ideolojilerin, insan

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

doğası ve toplumsala ilişkin açıklamalarda bulunması ve çeşitli yargılara varması gibi konular, onların inanç, ideal ve değerleri içinde barındıran bir kavram olması sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Örs, 2009: 2). Therborn'a göre "ideoloji ile insanların yaşam-larını kendileri için değişen ölçülerde anlam taşıyan bir dünyada bi-linçli aktörler olarak yaşamalarını sağlayan yönleri kastedilecektir. İdeoloji, bu bilinçlilik ve anlamlılığın iş görmesine aracı olan ortam-dır. Yeni doğan her insani varlığın bilinci geniş ölçüde bilinçsiz psikodinamik süreçlerden geçerek oluşur; simgesel bir dil şifreleri dü-zeni içinde ve onun aracılığıyla çalışır" (Therborn, 1989: 11).

Tüm bu açıklamalardan hareketle ideolojilerin başlıca iki önemli fonksiyonundan bahsedebilir:

- Birey için dünyayı algılama ve anlamlandırma fonksiyonu
- Bireye kimlik ve aidiyet duygusu sağlama fonksiyonu (Örs, 2009:

2).

Mardin, ideolojinin hangi koşullarda etkin olamaya başladığı konusunu tartışırken ideoloji ve kişilik yapısı arasında bir ilişki kuruyor. Bu bağlamda Erik H. Erikson'dan alıntıyla "ergenlik çağı ideolojiler için bilhassa uygun bir ortam yaratır, ergenlik çağındaki gençlerin bazı aramalarını cevaplandırır, bundan dolayı da bu yaş grubunca kolay benimsenir" şeklinde bir yaklaşıma sahiptir (Mardin, 2013: 18).

İdeoloji-ler yalnızca yaşadığımız dünyaya ilişkin söylemleriyle değil, yöneldikleri özne olarak insanlara kim olduklarını anlatmaları açısından çeşitlilik göstermekte olup, bunun yanında aralarında rekabet ve çatışma içinde olmaktadır. Mevcut reel duruma ilişkin olarak ideolojilerin geliştirdiği bu farklı söylemler, çoğunlukla birileri için farklı bir algılamaya yol açarken, bazıları da bu seslenişlerden farklı çıkarım ve algılamalara yönelir. Bu bir bakıma seslenilen öznenin kim olduğu ve aidiyet duygusu ile ilgilidir. Therborn'un bu konuda vermiş olduğu örnek bu durumla örtüşmektedir. "Bir grev ilan edildiğinde bir işçiye işçi sınıfının bir üyesi, bir sendika üyesi, bir iş arkadaşı, iyi bir işverenin vefalı bir işçisi, bir ana veya baba, dürüst bir işçi, iyi bir yurttaş, bir komünist veya anti-komünist, bir Katolik vb. olarak hitap edilebilir. "Evet, ben böyleyim; işte bu benim!" dedirten hitap türü, o kimsenin grev çağırısı-na nasıl yanıt vereceğini de etkiler" (Therborn, 1989: 70). İdeoloji tarafından bireye tanımlanan kimlik toplumun tamamı ile bütünleştiren bir kimlik olmaktan ziyade o ideolojiyi benimseyen gruplar ile bütünleştiren ve bireyi diğer sosyal gruplardan ayıran bir yapıdadır. Bu kimlik toplumun bireye tanımladığı rol ve sorumlukların dışında olarak ideolojinin çizdiği mantıksal tutarlılık çerçevesinde hem toplumsal düzenin hem de siyasetin çerçevesinin belirlenmesini sağlamaktadır (Örs, 2009: 4).

Mardin, ideolojilerin farklı toplumsal tabakalarda farklı şekilde etki ederek, taraftar bulması konusunda; insanların toplumsal hayat içerisinde farklı algılamalara sahip olduklarını fakat hangi toplumsal kesime tabi olurlarsa olsunlar o toplumsal kesimin diğer fertleri veya yakın gruplar ile ortak toplumsal haritalara sahip olduklarından bahseder. Bu toplumsal harita insanların çıkış noktası olduğunda toplumsal yaşamın gereklerinin yerine getirilmesi ve bir arada yaşama kültürünün oluşması söz konusu olur. Bu haritalar 19. yüzyıldan önceki dönemlerde toplum

içerisinde nesilden nesile simgesel bir sistem ile aktarıla gelmiştir. İdeoloji, işte bu adına kültür denilen simgesel aktarım yöntemiyle aktarılan haritaların modern çağda işlevini yitirmeleri sonucu ortaya çıkmıştır (Mardin, 2013: 19-20).

İdeoloji, sadece nesnel toplumsal taleplerin dile getirilmesini ifade eden bir kavram değildir. İdeolojik söylemler ile toplumsal menfaatler arasındaki ilişki, kompleks ve değişken bir şekilde tezahür eder. Bu yüzden ideolojik söylemler ile ilgili olarak bazen rekabet halinde olan toplumsal güçler arasındaki uyumsuzluk kaynağı olarak bazen de toplumsal egemenlik türleri ile onları anlamlandırma biçimleri arasındaki içkin ilişkiler sorunu olarak ifade etmek daha uygun olacaktır. İdeoloji, sadece önceden belirlenmiş konuları pasif bir şekilde ifade etmekten daha fazla toplumsal menfaatlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır (Eagleton, 2015: 290-291).

Son olarak bir soruya cevap vererek ideolojilerin kavramsal çerçevesini tamamlamak yerinde olacaktır. İdeolojiler insanlar veya bazı toplumsal gruplar açısından niçin önem taşımaktadır veya daha basit bir ifade ile ideolojiler niçin gereklidir? Buna burada cevap vermeye çalışalım. İnsan doğal yaşam içerisinde hayatını sürdürmeye çalışan diğer canlılardan farklı olarak düşünme yeteneği ve dünyaya bir anlam katma arzusu ile donatılmıştır. Bu anlamda Örs'ün tabiriyle “insan fikriyatını ve yaratıcılığını içerdiği için doğal olduğu kabul edilen şeyler dünyası”ndan ayrılmaktadır. İnsan doğumuyla birlikte içinde yaşadığı toplum içerisinde “anlamlar dünyasını” hazır bir şekilde bulmaktadır. İçinde yaşadığı ve üyesi olarak kabul edildiği toplumsal yapı tarafından ortaya konulan-üretilen veya geçmişten günümüze birikerek yığın haline gelmiş olan dünyaya dair “bilgi” kendisine sunulmaktadır. İçinde yaşadığı ve bir parçası olduğu topluma ait ortak semboller ve “bilgi”yi diğer üyeler ile paylaşma, bu verili bilgi üzerinden diğerleriyle etkileşim içinde olma durumundadır. Bu kişiler dünya ile ilgili ikinci ve üçüncü taraflarla benzer veya aynı şeyleri anlamının bir aracı olarak “dil”i de hazır bir şekilde bulmaktadır. Toplumsal yapı tarafından araçsallaştırılan dil aracılığı ile özne olarak kendini gerçekleştirme fırsatı bulur. Dil, bir açıdan bakıldığında insanın düşünme ve kendisini ifade etme, toplumun diğer kesimleriyle üretilmiş-biriktirilmiş olan bilgiyi paylaşma ve iletişim kurma konusunda bir araç görevi görürken, diğer taraftan da bireyin düşüncelerinin de sınırı olmaktadır. İnsanlık tarihi boyunca toplumlarda bilginin aktarılması din, kadim gelenekler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Aydınlanma çağı diye adlandırılan dönemden itibaren bu araçların yerini bilimim aldığını görmekteyiz. Bu bir anlamda bir paradigma değişimini de ifade etmektedir. Dünyada yaşayan bütün toplumların kurucu felsefeleri ve değerleri olduğu bilinen bir gerçektir ki bu kurucu değerler, hem toplum içerisinde bireye verilen rolün tanımlanmasına hem de toplumsal ve siyasal düzenin sağlanması için gerekli normların ve kavramsal çerçevenin oluşturulmasını sağlamaktadır. İşte yukarıda değindiğimiz bu paradigma değişikliğinin sonucu olarak bütün toplumlarda dönemsel olarak bu toplumsal ve siyasal düzene ilişkin kavramsal çerçevenin değiştiğini ve yeni kurucu değerlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Toplumsal ve siyasal düzenin kuruluşunda hâkim olan bilgi tarihsel olarak bir değişime maruz kalmıştır (Örs, 2009: 4). Örs, bunu bilginin üretilme

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

biçimi açısından şu şekilde ifade etmiştir: İdeolojiler epistemolojik olarak belli bir zeminde gerçekleşirler; ‘bilgi’nin ne anlama geldiği, nasıl ve kim tarafından üretildiği, doğruluk oranı yüksek bir bilgiye hangi yollarla ulaşıldığı sorularına getirilen cevapların içeriği, aynı şekilde insanların dünyayı nasıl algıladıklarını veya bu algılamanın nasıl olması gerektiğini de bizlere söylemektedir. Episteme’nin üretilme tarzı ve insanların doğru bilgiye ilişkin algılarını, bu algılar ile uyumluluk gösterecek bir iktisadi, toplumsal ve siyasal teşkilatlanma biçimlerini de ortaya çıkarmaktadır. İlkel topluluklarda doğru olduğu kabul edilen bilgi çevre de yapılan gözlemlere dayalı olgular ve kabile büyücüsü tarafından bu konularla ilgili olarak yapılan yorumlar veya tanrılar tarafından gönderildiğine inanılan ve onların sözcüsü ve üstün bir güce sahip olduğu kabul edilen liderin söylediklerinden ibarettir. Antik Çağ’da Yunan medeniyetini temellendiren düşünürlerin büyük bir kısmına göre doğru olan bilgi gözlemlenebilir olan evrende değildir, yalnızca bireyin düşünce galesi ile ulaşılabileceği metafizik olarak değerlendirilebilecek bir olgudur. Orta Çağ’da Avrupa’da ise doğru olarak kabul edilen bilgi kutsal kitap kaynaklı olan bilgidir; bu kitaplarda yer alan bilgi kesin bir şekilde doğrudur ki, bu bilgi dışında insanların evreni ve hakikati anlamaya ve açıklamaya çalışmaları boş bir çabadır ve bu gayret boş bir gayret olarak kabul edilmekte ve dünya hayatı sonunda ulaşacağımız ahiret hayatı konusunda bize hiçbir faydası olmayacaktır. İşte tam bu noktada bilginin kaynağı olarak akıl ve bilimi ön plana çıkaran Aydınlanma felsefesi dünyaya dair herşeyi açıklamada geleneksel olan kaynakları değiştirerek bunların yerine akılcı ideolojileri ikame etmiştir (Örs, 2009: 4-5).

İdeolojinin maddi belirlenimi sorunuyla ilgili olarak klasik gelenek "temel-üst yapı" metaforu üzerinde açıklama yoluna gitmişti. Takip eden dönemde ortaya çıkan modern Batı Marksizminde ise yalnız klasik anlayışı değil, sorunun kendisini de göz ardı etmek gibi bir eğilim zuhur etmiştir. Althusser ve takipçileri ise ilk olarak bilim-ideoloji arasında bir ayırmda bulunmuş, daha son-raki aşamada ise ideoloji ve devletin ideolojik araçları vurgulanmıştır. Yeni-Gransici yaklaşımda ise daha çok ön plana çıkan anlayış ideolojik hegemonyanın yaratılması ve örgütlenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bazı sosyal bilimcilerin vurgu yaptıkları nokta ise toplumsal meşruiyet krizleri olmuştur. Bu bağlamda Weberci meşruiyet kavramını ön plana çıkarmışlardır (Therborn, 1989: 35). Burada, tarihsel olarak farklı açılardan ortaya konulan ideoloji kavramının tam olarak kavranabilmesi için söz konusu kronolojik olgunlaşma-başkalaşma-değişme sürecine değinmek yerinde olacaktır.

MARX’IN İDEOLOJİ ANLAYIŞI

İdeoloji terimi ile ilgili tarihsel süreç içerisinde yapılan çalışmaların başında Marx’ın çalışmaları gelmektedir. Heywood’a göre ideolojinin serüveni Marx’ın yaptığı bu çalışmalarda kelimeyi kullanım tarzı ile başlamaktadır (Bulut, 2011: 189). Karl Marx’ın ideoloji kuramını “ekonomi ve felsefe elyazmaları” eserinde (1844) en açık bir şekilde açıklamaktadır. Bunun yanında ideolojiye ait yaklaşımı yabancılaşma kuramının bir parçası olarak ifade edebilir (Eagleton, 2015; 103). Marx’ın “ideoloji” kavramını tanımlarken yanlı ve gerçekleri olduğu gibi

yansıtmayan fikir bağlamında kullandığı görülmektedir. “Alman İdeolojisi” adlı kitapta düşünülerin bu taraflı ve kendine göre sorunlu düşünce yapılarını ortaya koymaya çalışmıştı (Mardin, 2013: 20). Marx’ın toplumsal sorunlara ilişkin fikirleri vardı, fakat kendisi bu fikirleri ideoloji bağlamında tanımlamıyordu. Ona göre kendi fikirleri ideoloji olarak nitelendirilemezdi ki kendisi ben marksist değilim demek suretiyle açıkça ortaya koymaktadır. Marx’ın bu yaklaşımından hareketle çok uzun bir süre onun izleyicilerinde ideolojinin çok olumsuz bir çağrışımının olduğu söylenebilir (Mardin, 2013: 21).

Marx’ın ideoloji kuramına en önemli etkisi kavramı tanımlarken birey merkezli psikolojik yaklaşımlardan uzaklaştırarak, kavramı toplumsal düzlemde ele almasıdır (Bulut, 2011: 189). Onun açıklamalarında iki ayrı ideoloji kavramsallaştırmasından söz edilebilir: Bunlardan birinde toplumların tarihlerini bilinçli bir şekilde yapmalarına imkân sağlayan ortam olarak görülmektedir. Bu anlamdaki ideoloji kavramsallaştırması üretim ilişki-lerinin aktörleri olan ve üretici güçleri oluşturan insanlarda, var olan çatışmaların farkındalığı söz konusu olduğundan itibaren “onu sonuna kadar götürdükleri biçimler”e ilişkindir (Therborn, 1989: 13).

Marx ve Engels tarafından hazırlanan “Alman İdeolojisi” adlı çalışmada, her dönemde toplumlarda egemen olan düşüncelerin o dönemde o toplumlarda yaşayan egemen toplumsal sınıfların düşünceleri olduğunu ifade ederken, burada kastettikleri bu düşüncelerin dolaysız olarak bu egemen sınıf aracılığıyla üretildiğidir. Bunu ifade etmek içinde bir "genetik" gözlem tasavvur ediyorlardı. Fakat bu fikirler kim tarafından üretilmiş veya devşirilmiş olurlarsa olsunlar, yöneticilerin üzerinde hâkimiyet kurduğu fikirlerdir (Eagleton, 2015; 70). Söz konusu Alman İdeolojisi adlı eser o hayattayken yayımlanmamış olup, ancak ölümünden sonra insanlar onun bu bağlamdaki düşüncelerini öğrenme imkânı bulmuşlardır. Alman ideolojisinde Marx’ın kavramlaştırması, Napolyon’un yaklaşımına benzer bir şekilde olumsuz ve pejoratif bir tarzda söz konusu olmuştur. Marx’ın burada psikolojik koşullardan daha çok sosyal koşullara vurgu yaptığı görülmektedir (Bulut, 2011: 190). Alman İdeolojisinin tüm her şeyin ötesinde bir tarih tezi olduğu bilinmelidir. Bu eser Materyalist tarih anlayışı ve tarihsel materyalizmin ilk kez net bir şekilde ortaya konulmuş olduğu ilk metin olarak ifade edilebilir. Eserde Marx maddi varoluşu düşünceden ve toplumsal varlık bilincinden önceki bir aşamada değerlendirmiştir. Bu yaklaşıma göre insanlığın ilk tarihsel eylemi kendi ihtiyaçlarını karşılayacak maddi gereksinimlerini üretmek olmuştur. Alman ideolojisinde günümüzde kullandığımız manada üretim ilişkileri kavramı yerine ilişki biçimleri ortaya konulmaktadır. Özel mülkiyet ve toplumsal iş bölümü devlet ve sınıfsal yapıların üzerine bina edildiği ana unsurlar olarak ele alınmış ve komünist toplumsal yapı da bu kavramların yok sayılması üzerinden tasarlanmıştır. Burada ortaya konan en temel önerme “Komünist Devrim” in tek tek dünya ülkelerinde gerçekleşeceği değil, tüm dünya üzerinde gerçekleşeceği tezini esaslı bir şekilde ortaya koyan en sarıh eser olarak söylenebilir. Proleterya ve komünizmin tarihsel bir şekilde tüm dünya üzerinde gerçekleşebileceği en temel önermesi olarak ortaya çıkmaktadır (Yurtsever, 2015: 63-64). Alman ideolojisi, kavramın olumsuz

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

bir çağrışımla kullanıldığı bir eser olmasına karşın, esasında Fransız materyalistlerin temel amaçlarında bir sapma oluşturmamaktadır. Aydınlanma projesine sıkı sıkıya bağlıdır. Marx ve Engels, Bauman'ın da belirttiği gibi, dünyayı aklın standartlarına uygun hale getirme konusunda, en az Fransız devrimini doğuran düşünsel iklimin yapılanmasında rol oynayan düşünürler kadar tutkuluymdu (Çelik, 2005; 32).

Genç Marx'a göre her ideolojide insan ve onun içinde bulunduğu koşullar, bir camera obscura'daki gibi tepetaklak bir şekilde ise, tıpkı nesnelere retinada tersyüz edilmesi insanın fiziki ve tarihsel yaşam sürecinden kaynaklanmaktadır (Eagleton, 2015; 104). Marx'ın, toplumsal yapının altyapı başka bir ifadeyle ekonomik temel ile üstyapıdan oluştuğunu iddia ettiği metafor, ki burada bahsettiği toplumsal yapı iki tabakadan oluşmaktadır: Hukuk-Devlet ve İdeoloji. Marx, burada ideolojiyi de ahlaki, din-sel, hukuki, siyasi vb. şekilde kategorize etmiştir (Althusser, 2014: 42). Marx ve Engels'in anlayışında "ideoloji" insan aklına ve pratiklerine ilişkin doğru olmayan ve idealize edilmiş bir yaklaşıma ilişkindir. "İdeoloji, filozofun bilinçli fakat yanlış bir bilinçle ortaya çıkardığı bir süreçtir (Therborn, 1989: 13). Marx ve Engels'in "İdeoloji", "Yanlış Bilinç" ve "Felsefe" ye Alman İdeolojisi ve ortaya koymuş oldukları diğer eserlerde eş anlamlı bir yaklaşım getirdikleri görülmektedir. Ayrıca ideoloji kavramını genel olarak gerçekliğin tersyüz edilmiş algılanması ya da yansıtılması olarak kullandıklarını görmekteyiz (Yurtsever, 2015: 65). Marx, kavramın aslında hakikatin çarpıtılması veya başka bir ifadeyle yanılsama olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Ve her ideolojide insanlar ve onların ilişkileri bize camera obscura'daymış gibi baş aşağı görünüyorsa, bu görüngü de, tıpkı nesnelere, gözün ağtabakası üzerinde ters durmasının onun doğrudan fiziksel yaşam sürecinden ileri gelmesi gibi, onların tarihsel yaşam süreçlerinden ileri gelir." (Bulut, 2011: 190). Marx ve Engels'in elinde, düşüncelerin maddi dün-ya ile bağlantısız olarak değerlendirilmesi gerektiği yanılsamasını simgeler şekilde olan ideoloji kavramı, Tracy'nin ideoloji kavramsallaştırmasının tam zıttı bir şey olarak ortaya çıkmıştır. Burada Marx'ın kavramsallaştırmasını zihnin işle-yişinin en az yerçekimi kanunları kadar ölçülebilir olduğunu savunan mekanik materyalizmin bir parçası olarak ortaya çıktığı söylenebilir (Eagleton, 2015; 98). Marx ve Engels ideoloji kavramını bu şekilde yaklaşırken temel kaygıları; sınıfsal çatışmaların, bilinç biçimlerinin, ideolojik ve siyasi mücadelenin üretici güçler ile ilişki biçimi arasındaki çelişki üzerinde yükseldiği materyalist tezini vurgulamaktadır. Ama bu onlarda ideolojik ve siyasi mücadelelerin, siyasi rejimlerin, ahlakın, dinin ve diğer üst yapı öğelerinin ekonomik altyapının mekanik bir yansıması olduğu anlamına gelmemektedir. Bunlarında bir tarihi vardır; düşünceler maddi altyapının birer basit yansıması değil, zaman zaman temeli de etkileyen dinamiklerdir. Bu bağlamda Marx ve Engels, ideolojiyi çoğu kez normatif ve bilim dışı düşünceler, bazen de sınıfsal çıkarlara hizmet eden düşünceler manasında kullanmışlardır (Yurtsever, 2015: 65). Marx, aslında ideolojiyi bir bakıma iktidar tezahürü şeklinde de ele almaktadır. Bu anlayışta ideoloji kapitalizmin egemen olduğu tüm toplumların sınıf ayrımına dayalı yapısından kaynaklanan çelişkileri örtterek, sömürülen işçi sınıfından mevcut egemen güçler tarafından sömürüldüğü gerçekliğini gizlemeye, bu şekilde ise bu eşitsiz sınıf

yapısını ve egemen sınıfın iktidarının onaylanmasına hizmet eder. İdeoloji, tamamen içinde bulunduğumuz dönemin hâkim fikirlerini ortaya çıkarır. Söz konusu bu önerme Marx'ın ideolojiyi sürekli bir şey gibi algılamadığını gösterir. Ona göre hâkim ideolojinin yaşama süresi onu ortaya çıkaran egemen sınıfın varlık süresiyle sınırlıdır. Marx'ın "kapitalizmin mezar kazıcıları" olarak tarif ettiği işçi sınıfının (Proleterya) toplum içerisindeki tüm sınıfsal eşitsizlikleri yok edecek olmasının sonucu olarak toplumun menfaatleri ile proleterya'nın menfaatlerinin aynılaşması demektir. Dolayısıyla onun anlayışında devrimci işçi sınıfının ideolojilere gereksinimi yoktur. Bu haliyle de işçi sınıfı yanlış bilince ve yanılsamaya gereksinimi olmayan tek toplumsal sınıf olarak değerlendirilir (Bulut, 2011: 192).

Maddeci bir bakış açısıyla bakan ideoloji teorileri "İdeolojiler nasıl ve nereden doğar?" sorusuna "Eko-nomik temelden." Şeklinde bir cevap vereceklerdir. Fakat Marx'ın ideolojilerin ortaya çıkışıyla ilgili olarak Komünist Manifesto, On sekiz Brumaire, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı, Kapital ve Artık-Değer Teorileri açıklamalarına baktığımızda, bu klasik ekonomik temel metaforun Marx için kaçınılmaz bir odak noktası olmadığı açıktır. Marx açısından ideolojik dönem, praxis ile sınıfların yaşantıları, ideolojileri ve gücü aracılığıyla ortaya çıkar (Therborn, 1989: 43). O, ideolojiyi sınıf çatışması eksenli olarak değerlendirmiş ve kavramı toplum içindeki bazı sınıfların diğer sınıflar üzerindeki egemenlik çabası olarak ifade etmiştir. Onun ifadeleriyle "Üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretim araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o, kadar birbirinin içine girmiş durumdadırlar ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır" (Bulut, 2011: 191-192).

İdeolojiler konusunda araştırma yapan birçok kişinin yanlış bir şekilde Marx'a atfettikleri "yanlış bilinç" teriminin aslında hiçbir zaman ve koşulda onun tarafından kullanmadığı söylenebilir. Bu terimin Marx'tan ziyade arkadaşı Friedrich Engels tarafından kullanıldığı görülmektedir. Engels 1893 yılında Mehring'e yazmış olduğu bir mektubun içeriğinde ideolojiden yanlış bilinçlenme süreci olarak bahsetmektedir. Engels'e göre özneyi harekete yönlendiren başlıca güdü-ler kendisine yabancı kalmaktadır. Engels, eğer bu yabancılaşma olmasaydı ideolojik sürecin hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir. İdeoloji burada akılcılaştırma anlamında kullanılmıştır. Yani görünürdeki anlam failin asıl amacını bilinçten gizlemeye hizmet eden ikili bir güdülemeden ibarettir (Eagleton, 2015: 126). Engels'in yanlış bilinç yaklaşımından Marx'ın ideoloji yaklaşımına tekrar geçiş yapacak olursak, son olarak ifade edilmesi gereken Marx'ın bir açıdan toplum içerisindeki sömürülen sınıfların aleyhine olarak hâkim sınıfın menfaati doğrultusunda işlevsel olduğu için ideoloji kavramını ortadan kaldırmaya çalıştığına değinirken, öte yandan kendisinin sınıf farklılıklarının olmadığı bir toplum modeline dayanan kendi ideolojik söylemini de farkında olmadan oluşturduğu görülmektedir. İdeoloji kendisiyle ilgili olarak ifade ettiğimiz her şeyin ötesinde, birilerini menfaatlerimizle çatıştıkları noktada pasifize etmek için kullanılan suçlama tekniği olarak araçsallaştırdığımız bir silah olarak değerlendirilmemelidir. Tabi ki ideoloji kavramı da ne Marx'ın ne de onun ekolünü takip eden Marksistlerin bıraktıkları

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

şekilde kalmıştır. İdeolojiyi, egemen sınıfların menfaatlerini gerçekleştirme için söylenen yalan ve aldatma olarak ifade eden bu bakış açısı günümüzde çok gerilerde kalan anlayış olmuştur. Batı ülkelerinde özellikle son yarım yüzyılda gerçekleşen siyasal mücadeleler içerisinde yer alan kişiler ve araştırmacılar, 19. yüzyıldan günümüze intikal eden ideolojilerin değiştiğini, eski anlamlarını kaybettiğini Marksizmin de bundan nasibini aldığını ve Marx'ın ortaya koyduğu noktadan çok uzak olduğunu görürler (Kaya, 2011: 171-172).

MARKSİST ÇİZGİ İÇERİSİNDE İDEOLOJİ

Marksist çizgide yer alan düşünürler, kapitalizmin karşılaştığı krizlerin üstesinden gelmesi konusunda “klasik marksist teori” yardımıyla durumu ortaya koyma noktasında yetersiz kalmışlar ve bu bağlamda kapitalizmin kendisini yeniden üretmesi meselesini açıklamak için ideoloji kavramı üzerinde yoğunlaşmaya başlamışlardır. Bu kavram üzerinde yoğunlaşmanın sonucu olarak kavramın geleneksel klasik anlayıştan epey uzaklaşan bir şekilde çok önemli anlam kaymasına uğramasına neden olmuştur. Artık zorunlu olarak tüm toplumsal sınıfların bir ideolojiye olan gereksinimlerinde veya sahip olması gerekliliğinden bahsedilmeye başlanmıştır. Tüm bunların sonucu olarak Marx'ın ortaya koyduğu negatif bakış açısından uzaklaşarak ideolojinin pozitif bir anlam kazanmasına şahit oluyoruz. Bu bağlamda Lenin'in “ne yapmalı?” isimli kitabında işçi sınıfının (proleterya) fikirlerini ‘sosyalist ideoloji’ ya da ‘marksistiİdeoloji’ olarak nitelendirdiği görülüyor (Bulut, 2011: 192).

Aslında Marksist çizgideki düşünürleri Marx'ın çizgisinden farklılaştıran çok önemli nedenler bulunmaktadır. En başta sosyalist anlayışla yönetilen Sovyetler Birliği gelmek üzere sosyalist blok içerisinde veya etkisinde yer alan özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde Marx'ın iddia ettiği tamamen sınıf ayrımının ortadan kalktığı ve ezilen bir toplum anlayışının söz konusu olmadığı bir toplumsal yapıyı ortaya koymak bir yana, bunu teorik olarak gerçekleştirme misyonunu üstlenecek işçi sınıfının bir devrim sonucu iktidara gelmesi de gerçekleşmemiştir. Bunun yanında kapitalist ekonomik düzenin hâkim olduğu gelişmiş batı toplumlarında örgütlü ve devrimci işçi sınıfının ortaya çıkmaması, başka bir ifade ile proleterleşme sürecinin gerçekleşmemesi bu ülkeler tarafından alınan bazı sosyal demokrat önlemler ile engellenmiş olup, refah seviyesi artan işçi sınıfı orta sınıf-laşma aşamasına geçmişlerdir. Sanayide çalışan sınıfın demokrasi ile yönetilen ülkelerde muhafazakâr bir anlayışa kayması ve işbölümün yaygınlaşması Marx'ın teorisini üzerine bina ettiği ikili sınıf yapısını değiştirerek, çoğulcu bir sınıf yapısına geçilmesine neden olmuştur. Proleterleşme süreci gerçekleşmediği ve refah seviyeleri arttığı için işçi sınıfı için devrimci anlayış ve sınıf kavgası artık ideolojik bir masal olmanın ötesine geçememiştir. Bu nedenlerden dolayı Marksist anlayış, daha çok kuramsal çalışmalar yapan araştırmacı ve akademisyenlerin incelediği geleneksel-klasik bir görüş olmanın ötesine geçememiştir (Kaya, 2011: 172).

Daha önceki bölümde bahsettiğimiz gibi Lenin ve Neo-Marksistlerinin büyük bir çoğunluğuna göre ideoloji, daha önceki dönemden farklı olarak belli bir sosyal sınıfı bir arada tutunmasını sağlayan, menfaatlerini gerçekleştirmeye dönük

beklentilerini dile getirmelerini ve bu beklentilerini elde etmek için faaliyete yönlendiren fikirler olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda ideoloji, Marx ve Engels gibi düşünürlerin sahip çıktığı olumsuz anlamından sıyrılarak pozitif bir anlamda düşünölmeye başlanmıştır. İdeoloji onlar için ne kaçınılmaz olarak bu andan itibaren yanlış bilinç tasavvuru ne de bilimin karşısına konulmuş olan bir kavramdır. Özellikle Lenin ile birlikte artık bilimsel sosyalizm işçi sınıfının ideolojisi olarak kabul edilmiş olup, sınıf mücadelesinin en kullanışlı aracı olmuştur. Lenin'in ideoloji kavramının içeriğine dönük yaptığı değışiklik onun işçi sınıfının kendi başına asla bilinçlenemeyeceğı düşüncesine dayanıyordu. Bunun yanında Lukács ideolojinin Lenin'in düşündüğünden çok daha kapsamlı bir şekilde, toplumsal ve politik hayatın derinlerine kök saldığını ileri sürmüştür (Bulut, 2011: 193).

İdeoloji kavramı sadece teorik bağlamda açıklanamaz çünkü ideoloji kavramının insanların ve genel olarak toplumların pratik hayatlarına yön veren bir doğası mevcuttur. Buna en iyi bir biçimde ifade eden, ideolojiyi teori ve praksis bağlamında açıklayan Marksizm olmuştur. Marx'ın ideoloji ile ilgili kavramsallaştırma ve yorumlamaları kendisinden sonra gelen, kendini aynı ekolde tanımlayan düşünürler tarafından genel olarak kabul görmüş fakat Frankfurt Okulu belli konularda farklı yaklaşımlarda bulunarak katkı sağlamıştır. Frankfurt Okulunun önde gelen düşünürlerinden olan M. Horkheimer ideoloji kavramı ile ilgili olarak görüşlerini açık bir şekilde belirtmiş ve ideolojiye toptan şüpheci bakış açısının yerine ideolojinin gerekli olduğu inancında olduğunu ifade etmiştir. Yine bu ekolün temsilcisi E. Fromm ise ideoloji ile ilgili olarak farklı bir yaklaşımla hareket etmiş ve tarihsel materyalizm ile psikoanalizi sentezlemiştir. İdeoloji kavramının tekâmül süreci ile ilgili olarak, Frankfurt okulu ekolünün kayda değer bir temsilcisi de H. Marcus olarak ifade edilebilir. Marcus, ideolojinin sosyal gerçeklik ile ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre "Teknoloji ve bilimin egemenliğı altında bulunan toplum, gittikçe daha etkin bir şekilde insan ile tabiata hâkim olmaktadır". Frankfurt Okulunun diğeri bir temsilcisi olan Jürgen Habermas, Marcus'un teknoloji ve bilimle ilgili tezlerine katılmaz. Onun ifadesiyle günümüz teknolojisi ve yeni üretim tarzının insan üzerindeki baskıcı ve değıştirici etkisi politik kamunun çöküşünü ortaya çıkarır. Tüm bunların yanında Habermas'ın ideoloji ile ilgili en önemli etkisi teori ile pratik arasındaki ortaya çıkarılmış olan mesafeyi ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalarıdır. Habermas, ideoloji ve kamusal alan kavramlarının nispeten benzeşen bir süreç içerisinde gelişim gösterdiğini ifade etmektedir. Ona göre, kamusal akıl tarafından yönlendirilen toplumsal grupların ilgi ve beklentileri, toplumun tümünün meşru olarak gördüğü ve rıza gösterdiği beklentileri olarak anlaşılmalıdır (Topakkaya, 2007: 173-177).

Neo Marksistleri özellikle düşünmeye sevk eden konuların başında meşruiyet ve rızanın yaratılması konuları başta gelmekte olup, kapitalizmin 19 ve 20. yüzyıl içerisinde yaşamış olduğu sosyal ve ekonomik krizlerden yıkılmak yerine daha da güç kazanarak çıkması nedeniyle onların kapitalist toplumsal yapılarda süregelmiş iktisadi sıkıntılarının ötesinde toplumsal, kültürel ve siyasal süreçlerin üzerinde yoğunlaştığı görülüyor. Bu doğrultuda kapitalist sanayileşmiş toplumların ideolojik süreçlerini anlamaya yönelik olarak Neo-Marksistlerin sorguladıkları konu

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

kapitalizmin nasıl bir yöntem izleyerek açık bir zora ve şiddete başvurmaksızın büyük kitleleri yönetebildiğidir. Başka bir şekilde ifade edersek kapitalizm ve sanayileşmenin ortaya çıkardığı ekonomik, toplumsal ve yapısal sorunlar mevcutken nasıl oluyor da yönetilenlerin onayını alma becerisini gösterebiliyor? (Bulut, 2011: 193-194).

Marksist çizgide ideoloji kavramının geleneksel manası üzerinde gerçekleşen en önemli değişim Antonio Gramsci'nin imzasını taşımaktadır ki genel olarak bu değişim sürecine bakıldığında Gramsci'nin yaptığı çalışmalarda kavramları dikotomiler, başka bir ifadeyle zıtlıklar üzerine kurduğu görülmektedir. Onun başat kavramlarından olan "hegemonya" kavramı bu doğrultuda incelendiğinde bu karşıtlıklar üzerine bina edildiği söylenebilir. Hegemonyanın karşısında yeni bir hegemonya ortaya çıkarması, Gramsci'nin organik-geleneksel aydın kategorisi, yine ona ait olan sivil toplum-politik toplum kavramsallaştırmaları bu karşıtlıklara örnek olarak verilebilir (Dural, 2012: 311). Gramsci ideoloji sözcüğünün genel olarak birbirinden tümüyle ayrı iki anlamda kullanıldığını ileri sürmüştür. Bir yandan her insanın toplumda belirli bir sınıfsal konum içerisinde yaşadığını, insanın içinde bulunduğu dönemin kültürünün de bu sınıfsal konumunun bir parçası olduğunu ve verilmiş belli bir andaki durumun belirlemediği tek bir bilinç içeriğinin bulunamayacağını söylemiştir. Öte yandan ise ideolojinin gerçeğe karşı gösterilen bir tepki olduğunu söylemektedir (Lucaks, 1978: 149).

Gramsci'ye göre ideoloji, üst yapının bir parçası olarak ekonomik yapıdaki gelişmelerden etkilenen fakat kendi alanındaki çaba ve çatışmaların bir sonucu olarak ekonomiyi etkileme niteliğine haiz bir kavramdır. Siyasetin toplumsal ilişkileri biçimlendirebileceğini, ideolojinin de bu mücadelenin yönünü, biçimini tespit edebileceğini ve üst yapısal süreçlerin ekonomideki bazı gelişmeleri frenleyebileceğini düşünmektedir (Kazkondu ve Aydılek, 2015: 9). İdeoloji, Gramsci'nin "Hapishane Defterleri" adlı eserinde ifade ettiği şekliyle "sanatta, hukukta, ekonomik faaliyette, birey ve toplum yaşamının bütün aşamalarında en etkin olarak bulunan bir dünya görüşü" olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda ideoloji, Gramsci' de sıradan bir üst yapı ögesi olmaktan daha ileri bir kavram olmaktadır. Ona göre ideolojinin hâkim olmadığı bir toplumsal alan yoktur. Toplumsal hayatın tüm safhalarında ve her zaman bireylerin söylem ve pratiklerinde var olduğunu söylenebilir. İdeoloji, toplumun üyesi olan bireylerin hayatlarının her aşamasında kendni göstermektedir (Öz, 2017: 605). Ona göre ideolojik materyal ise yönetici bir sınıfın egemenliğini devam ettirmesine yarayan organizasyonlardır. Bunun en başta gelen örnekleri; Yayınnevleri, gazeteler, bilimsel-edebi-filolojik dergiler olarak ifade edilebilir. Burada basın ve yayınnevleri en başta gelen ideolojik araçlar olarak ifade edilse bile tek başlarına değillerdir. Kamuoyunu doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilecek her türlü kavram ideolojik materyal statüsündedir. Bu bağlamda kütüphaneler, okullar, farklı oluşumlar ile toplumsal gruplar, caddelerin mimarisi ve sokak isimleri bile ideolojik olabilir diyebilmektedir (Gramsci, 2012: 66).

Gramsci'nin Marksizm'e en önemli katkılarından biri hegemonya kavramı ile ilgili çözümlemesidir. O bu konu ile ilgili düşüncesinde dilbilimci olmasının da etkisiyle dil ve dilbilim önemli bir yer tutarak merkeze oturur. Hegemonya kavramı,

egemenlerin dilsel yeniliklerinin, egemen dili konuşan topluluklar ve ezilenlerin dilini konuşan topluluklar arasında yayılım ve dilsel ilişkiler modelinden ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda hegemonya dilde başlamaktadır (Çoban, 2012: 2). Gramsci'nin hegemonya çözümlemelerinin çıkış noktasını, kategorik olarak İtalya'da Kuzey-Güney ayrışmasına dayandırmak mümkündür. Bu dikotomiyi etnik temele dayanan bir emperyal ilişkisi içinde değerlendirmiştir. Daha sonraki aşamada ayrışmayı sınıfsal bir temele taşıyacak olup, tarihsel bloğun ana sınıflarının, köylüler ve işçiler ileri sürmüştür. Ona göre, işçi sınıfı tüm amaçlarını yerine getirebilmek için köylüler üzerinde hegemonyasını kurmak zorundadır (Dural, 2012: 311). Gramsci'nin rıza-baskı diyalektik birliğinin bir ifade şekli olarak ifade ettiği hegemonya, bağımlı sınıfların duygu ve zihin dünyasındaki denetimi sağlamak amacıyla çeşitli araçlarla yürütülen aktif mücadeleyi ifade eder. Bu bağlamda düşünüldüğünde hegemonya egemen sınıflar ile bağımlı sınıflar arasında hiç bitmeyen bir mücadeledir. Ona göre hegemonyanın temsilcileri bilinçli ve düşünce üreten kimselerdir. Bu çerçevede hegemonya toplumsal öznelerin etkinliğinin dışında bir kavram olmayıp, gerçek bireyler tarafından bilfiil yaratılır, muhafaza edilir ve yeniden üretilir (Bank, 2015: 36). Gramsci'nin burada ifade ettiğimiz şekliyle “hegemonya ve tarihsel blok” ile ilgili düşünceleri Marx'ın altyapı-üst metaforundan hareketle yapmış olduğu çözümlemeleri daha ileri noktalara götürmüştür. Ona göre mevcut hegemonik sistemin yeni sınıfın (işçi sınıfı) lehine değiştirilebilmesi ancak diğer toplumsal sınıfların kendi menfaatlerinin ancak işçi sınıfı ile beraber hareket ederlerse koruyabileceklerine inanmaları durumunda söz konusu olur. Tabi ki bu birliktelik diğer grupların, işçi sınıfının ileri sürmüş olduğu görüşlere rıza göstermesi sonucunu doğuracaktır. Gramsci'ye göre politik sınıflar, diğer sınıflar üzerinde egemenlik sağlamadan önceki aşamada hegemonyasını kurmak zorundadır (Dural, 2012: 312).

Gramsci'nin yaptığı çalışmalara benzer bir şekilde Louis Althusser'in de ideoloji ile ilgili çok önemli katkılar sağlamış bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre “ideoloji, toplumsal yaşantıyı farklı biçimde fakat her zaman ve her aşamada kendiliğinden etkileyen bir oluşumdur. Daha doğrusu toplumsal pratik ile ideoloji iç içedir. Tüm sisteme yayılmış, toplumsal varoluşun tüm biçimlerinde yer etmiştir. Althusser sadece siyasal bilim değil iletişim bilimleri açısından da çok önemli sonuçlar doğuracak, ideoloji ile ilgili 3 ana tez ileri sürmekte ve bunları şöyle sıralamaktadır. a. İdeolojinin tarihi yoktur. b. İdeoloji bireylerin gerçek varoluş koşulları ile aralarındaki hayali ilişkileri temsil eder, bu ilişkilerin bir tasarımıdır. c. İdeoloji bireyleri özne olarak çağırır. Althusser'in ideoloji ile ilgili olarak yaptığı kavramsallaştırma biraz şematik gözükse de, bu kavramsallaştırma anlık değil uzunca bir süredir yapmış olduğu çalışmaların bir sonucudur” (Kazancı, 2006: 72). Althusser'in görüşüne göre ideoloji, insanların üretimden kaynaklanan ilişkileri ve on-ların bir sonucu olarak ortaya çıkan ilişkilerle olan “gerçek ilişkilerinin hayali çarpıtmasını” temsil eder (Therborn, 1989: 17). Ona göre, ideoloji kavramı toplumsal formasyonun belirli bir seviyesini oluşturmaktadır ve temel fonksiyonu yeniden üretimin gerçekleştirilmesi olarak ifade edilebilir. İdeoloji Marksist anlayışın zıddı olarak yanlış bilinç olmayıp, öznel bir nitelik taşıyan

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

bilimsel kurgu niteliğini taşımaktadır. Gerçeklikle ile hiçbir zaman doğrudan ilişkisi söz konusu olmayıp aslında öznenin gerçeklik ile kurmuş olduğu ilişkinin zihinsel çerçevede tasarılanmasından ibarettir (Güngör, 2001: 230).

Althusser başta Marx, sonra spinoza ve Lacan'ın düşüncelerinden, saptamalarından hareket ederek kendine özgü açıklamaları ile ideolojiyi yeniden tanımlamakta, bireyin onunla birlikteliğini açıklamakta, bireyin ondan kurtulamayacağını belirtmekte ve onu doğal hayatın kendiliğinden yürüten önemli bir ögesi olarak görmektedir (Kazancı, 2006: 53). “İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları” olarak adlandırdığı çalışmasında Marksistlerin klasik metinlerinde de değinildiği üzere devletin açık bir şekilde baskı aracı olarak kabul edildiğinden bahsetmektedir. Ona göre “Devlet işçi sınıfının, artı-değerin zorla elde edilmesi sürecine (yani kapitalist sö-mürüye) boyun eğmesi için, egemen sınıfların (19. Yüzyıl'da burjuvazinin ve büyük toprak sahipleri sınıfı'nın) işçi sınıfı üzerindeki egemenliğini güvence altına almasını sağ-layan bir baskı umakinesi”dir. Ona göre devlet, Marksistlerin ‘devlet aygıtı’ olarak adlandırdıkları şeydir. Devlet veya devlet aygıtı olarak adlandırdığımız bu yapılanma polis-mahkemeler-hapishaneler ve bunun yanında büyük toplumsal olayları bastırmakta rol oynayan ordu, devlet başkanı, hükümet ve idare kapsamaktadır (Althusser, 2014: 44-45). Althusser gibi yapısalcı Marxçılar, Marx'ın epistemolojik kopuş varsayımının, bilim olarak Marxçılık ile ideoloji olarak Marxçılığı birbirinden ayırabilmek için gerekli olduğunu savunurlar. Althusser, Marx'ın entelektüel gelişimindeki epistemolojik kopuşu, “Alman İdeolojisinin” temsil ettiği görüşündedir. Ona göre, bu kopuş, yeni bir felsefi kavramlaştırmanın ortaya çıkışını imlemektedir. Bu Kopuş Marx'ın düşüncesini iki ana döneme ayırmaktadır. 1845'teki kırılmanın öncesinde ideolojik, sonrasında ise bilimsel dönem yer almaktadır (Çelik, 2005: 58). Althusser'e göre klasik Marksist teori devlet aygıtını aynen Gramsci gibi bir baskı aracına dönüştürmektedir. İdeolojik uygulamalar aileyi, medyayı, dinsel organizasyonları ve propagandasını yaptıkları düşünceler açısından eğitim sistemini içeren Devletin ideolojik aygıtları olarak adlandırılan kurumlar bütününe kapsamaktadır. Devletin bastırıcı aygıtlarının yanında egemen sınıfa fiilen güç sağlayacak ve onu ekonomik olarak güçlü kılacak çok sayıda ideolojik aygıtı mevcuttur (Sucu, 2012: 33). Burada ideolojik olarak önemli rol üstelenen ve Althusser'in “Devletin İdeolojik Aygıtları” diye adlandırdığı şeylerin devlet veya devlet aygıtı ile aynı olmadığını (kapsamında olan yapılar dâhil) açıkça belirtmek gerekmektedir. Devletin İdeolojik Aygıtları denildiğinde ibadethane (cami, kilise vs.), okul, aile, hukuk, siyaset kurumu, sendikalar, basın yayın, kültürel düzeyde gerçekleşen faaliyetler (edebiyat, güzel sanatlar ve spor vb.) gibi birbirinden farklı ve uzmanlık düzeyinde faaliyet gösteren kurumları ifade edilmektedir (Althusser, 2014: 50). Yine onun ifadesiyle “İlk aşamada, bir tek (baskıcı) Devlet Aygıtı olmasına karşın, birden çok sayıda DİA olduğunu gözlemleyebiliriz. Ve aralarında bir birlik olduğunu varsaysak bile, DİA'ların bu çokluğunu bütünleştiren birlik dolaysızca görülmez. İkinci aşamada, birleşik olan (baskıcı) Devlet Aygıtının tümüyle kamu alanında yer almasına karşın, DİA'ların (görünüştaki dağınıklıkları içinde) büyük bölümünün özel alanda bulunduğunu saptayabiliriz” (Althusser, 2014: 51). Gerek Marx gerekse Althusser

ideolojinin işlevselliği ile beraber toplumun varlığını devam ettirmesinde ve eşitsiz ve adaletsiz rejimlerin dayanağı olması noktasında hem fikirdir. Her iki düşünürde egemen ideolojilerin devamı için halkın ikna edilmesi gerekliliğini ve rıza faktörünün önemini ortaya koymuşlardır (Gürçınar, 2015: 454).

Althusser'den farklı olarak şunu eklemekte fayda olabilir. Devletin İdeolojik aygıtları olarak adlandırılan bu baskı araçları bir toplumdaki iktidar ilişkilerinin bir parçasıdır ve toplumsal iktidar örgütlenmesi ve buna bağlı ilişkiler devlet aygıtı içerisinde yer almış ve kristalize olmuştur. Örneğin aile, devletin yasama ve yargısına düzenlenir; devletçe saptanan erkeklik ve kadınlıkla, ana-babalık ve çocukluk biçimlerinden etkilenir. Bunun yanında, ideolojik seslenmeler birçok açıdan etki etmekteyseler de, hem söylemler, hem de bunlarla ilgili onaylamalar yasaklamalar, kuttörenler ve aforozlarla beraber, kısıtlama, korunma ve sınırlı el koymadan kaynaklanan savunucu mekanizmalar toplumsal süreç içinde İdeolojik aygıtlar diyebileceğimiz hareketsiz noktalarda kümeleşmek eğilimindedirler (Therborn, 1989: 76).

KARL MANNHEİM VE MARKSİST ÇİZGİ DIŞINDA FARKLI YAKLAŞIMLAR

Aydınlanma döneminin düşünürlerinden Antoine Destutt de Tracy'nin, ideolojiyi bilime yakın bir şekilde "idelerin bilimi" anlamında kullanmasını takip eden süreçte ideoloji marksizmin altyapı-üstyapı metaforundan Gramsci'nin hegemonya kavramına, daha sonra yapısalcuların dil ve söylem analizlerine varan çok uzun ve karışık bir tarihsel süreç geçirmiştir (Örs, 2009: 1-2).

İdeoloji bir aşamadan sonra marksist çizgiden gelen düşünürlerin anlamlandırma ve yorumlamalarından farklı bir şekilde algılanmaya veya anlamlandırmaya başlanmıştır. A. Seidel'in kavramla ilgili görüşleri bu bağlamda değerlendirilebilecek ilk anlamlandırma ve yorumlama şekli olması bakımından önem arz etmektedir. Seidel ideolojiyi, yapısal ideolojiler ve fonksiyonel ideolojiler olarak ikili bir ayrımına tabi tutmuştur. Metodolojisine baktığımızda ise bu anlama ve yorumlama sürecinde psikanaliz yöntemini kullandığı görülür (Topakkaya, 2007: 172).

Marksizmin haricinde ideoloji kuramı olarak nitelendirilebilecek yaklaşımlardan bir tanesi de, Lucâks'ın takipçilerinden ve bilgi sosyolojisinin kurucuları arasında sayılan Karl Mannheim'ın yaklaşımıdır. Mannheim'ın ideoloji ile ilgili yapmış olduğu analizler çok sarıh bir tarzda yapılan açıklamalar olmaktan uzak ve kompleks bir yapıdadır. Gerçekte Mannheim Marksist çizgi dışında olan bir düşünür değildir, ancak yapmış olduğu değerlendirmeler ve çıkarımları bu terminolojiyi kullananlardan farklılaşmaktadır. Onun en meşhur eseri olan "ideoloji ve ütopya" da, ideolojileri tanımlarken, belirli bir toplumsal formasyonu savunan fikir sistemleri ve bu şekilde ortaya çıkan toplumsal düzen içerisinde hâkim olan toplumsal sınıfların veya egemen elit grubun menfaatleri olarak ifade etmektedir (Bulut, 2011: 202). Mannheim'a göre ideoloji kavramı belirli bir toplumsal sınıf bağlamında düşünülmesi gereken bir kavram olmaktan çıkmış, değişmez yapısını

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

kaybetmiştir. Bu aşamadan sonra farklı realitelere karşı septik bir bakış açısını ifade etmeye başlamıştır (Topakkaya, 2007: 172-173).

“Mannheim’a göre ideolojiler, temelde bilinçli ya da yanılıgılı veya çarpıtılmış fikirlere dayanarak, egemen sınıfın ve iktidarın yasallaştırılmasını, hatta ilah önderler yaratılmasını desteklerler. Ütopyalar ise muhalif ve ezilen kesimlerin ideolojilere oluşan tepkileridir. Ütopyalar içerisinde bulunan statükoyu yadsıyıp parçalayarak aşkın bir düzeni amaçladıklarından ötürü ideolojilerden ayrılırlar. İdeolojinin gerileyişi belli kesimlerde kriz yaratır ve hesaplaşmalara neden olurken, ütopyanın insan zihninden silinmesiyle, ütopyasız ve durağan bir toplum çok şey kaybeder” (Demirkan, 2005: 44). Mannheim, ideoloji ve ütopya adlı eserinde kendi ifadesiyle tarihsel ve toplumsal analiz yönteminin bir sonucu olarak ideoloji ile ilgili olarak iki türlü sınıflandırmaya gittiği görülmektedir: ‘kısmi’ ve ‘bütünlükçü’ ideolojiler (Mannheim, 2009: 86). Ona göre kısmi yani tikel ideolojiler toplumsal sorunsal birey düzleminde ele almakta olup, onların temel çıkış noktası bireylerin diğer bireyler karşısındaki iç dünyaları, aşkın inanışları ve bireysel menfaatleridir. Bütünlükçü yani total ideolojiler ise, toplum içerisinde yaşayan bir sınıfın, ortak bir kültürün veya tarihsel bir süreç sonucunda ortaya çıkan toplumun dünya görüşünü (Weltanschauung) ifade etmektedir (Bulut, 2011: 201). K. Mannheim ‘bütünlükçü ideoloji’ kavramını üretmesini gerektiren başlıca nedeni kavramın felsefe ile etkileşiminde belirleyici olma vasfını kaybetmeye başlaması yatmaktadır (Topakkaya, 2007: 172). Mannheim’in üzerinde durduğu temel mesele, toplumsal-ekonomik nitelikli maddi gerçeklik ile düşünce tarzları, entelektüel oluşum ve süreçler arasındaki bağıntının dolaylı karakterinin açığa çıkarılmasıdır. Ona göre, sınıflar arasındaki ilişkilerin çatışmacı görünümlere büründüğü bir dönemde yazmasına karşın, gelecekteki siyasal kararların alınmasında görece yansız nesnel bilginin önemli bir rol oynayacağına inanmaktaydı. Bilginin kendisi yalnızca gerçekliğin doğru bir çözümlenmesine ulaşmasında değil, aynı zamanda siyasal süreçlerin nesnel bir tarzda biçimlendirilmesinde de işlevsel olacaktı (Yetiş, 2011: 67-70).

Genel olarak dünya siyaset felsefine hâkim olan iki teori olarak ifade edebileceğimiz, İngiliz siyaset teorisi ve Amerikan siyaset teorisi ile ilgili olarak Stuart Hall, bir karşılaştırma yapmış ve ideoloji konusunda her ikisinin de farklı bakış açılarına sahip oldukları şeklinde bir değerlendirmesi olmuştur. Ona göre “İngiliz siyaset kuramı, ideoloji kavramını genellikle betimleyici şekilde ‘sistemli fikirler topluluğu’ anlamına gelecek şekilde kullanırken, Anglo-Sakson anlayışta ise kavrama hiçbir zaman olumlu yaklaşılmamıştır. Aynı ekol içerisinde yer alan Robert Merton’un 1949 yılında yazmış olduğu ‘K. Mannheim’ ve ‘Bilgi Sosyolojisi’ isimli iki yazısı Amerikan siyaset literatüründe ideolojinin yeniden keşfi olarak nitelendirilmektedir (Bulut, 2011: 189). Sonuç olarak genel bir değerlendirme yaptığımızda Marx’tan sonra gelen marksist geleneğe bağlı düşünürler, kavramı onun kullandığı anlamdan çok farklı anlamlarda kullanmış olsalar bile siyaset bilimi literatüründe yerini almıştır.

İDEOLOJİLERİN SONU ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

İdeoloji kavramının 20. yüzyıldaki tarihsel gelişim seyri, iki büyük dünya savaşı arasındaki dönemde ortaya çıkmış olan otoriter ve totaliter rejimler ile 1950’li yıllardan itibaren ortaya çıkan soğuk savaşın giderek artış gösterdiği Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki gerilimler tarafından şekillendirilmiştir. Söz konusu bu ortamda ortaya çıkan ideolojilerin sonu tezleri Doğu Avrupa ülkelerini etki altına almış olan komünizmin çöküşü ve bu ülkelerde hızlı bir şekilde serbest piyasa ekonomilerine geçişle birlikte yaygınlaşan felsefik bakış açılarını ifade etmektedir. Bahsi geçen bu yaklaşımların bilinen en meşhur örneği Daniel Bell’in çok önemli ve meşhur kitabı “The End of Ideology” (İdeolojilerin Sonu) olarak ifade edilebilir (Bulut, 2011: 204). Raymond Aron ve Daniel Bell içinde buldukları dönemi ideolojilerin sona erdiği bir dönem olarak nitelendirirken, iddialarına dayanak noktası olarak sağ ve sol yelpazede bulunan ideolojilerin çağın üretim sistemleri ve üretim ilişkileri üzerinde gerçekleşen değişiklikleri göstermişlerdir (Kaya, 2011: 165). Daniel Bell’e göre 1930 ve 1950 arasındaki dönemin kendine has yoğunluğundan dolayı, onun ifadesiyle bütün dünyayı etkileyen ekonomik kriz ve toplumsal sınıf çatışmaları, ileri düzeyde medenileşmiş toplumlarda faşist ve radikal emperyalist hareketlerin yükseliş trendinde olması, idealist devrimci bir kuşağın trajik bir şekilde kendilerini yok oluşa sürüklemeleri, insanoğlunun daha önceki dönemde yaşamadığı yaygın ve şiddetli yıkıcı savaşlar, savaşlarda esir durumunda olan insanların toplama kamplarında ve ölüm odalarında katledilmesi vb. olaylar daha önceki yüzyılın devrimci entelektüelleri için geleceğe ve insana dair söylenen idealist yaklaşımların, umutların ve ideolojinin sonu anlamına gelmektedir. Bell’in ifadesiyle “Bu son, bir zamanlar, eyleme giden yol olan ideoloji için ölümdür” (Bell, 2013: 431-432). Onun deyişiyle bugün bu ideolojiler tükenmiştir. Bu değişimin veya yok oluşun arka planındaki sosyal ekonomik ve siyasal olaylar çok kompleks ve dinamiktir. Nazi-Sovyet Paktı, Moskova Duruşmaları, toplama kampları, Avrupa’nın bazı ülkelerinde (Macaristan gibi) işçi sınıfına yapılan baskılar gibi faktörler, kapitalizm içi gerçekleşen durumlar ile refah devleti anlayışının ortaya çıkması gibi sosyal değişimler ideolojilerin sonunu hazırlamıştır. Tüm bu etkenlerin sonucu olarak radikal entelijansiya için ideolojiler “hakikat”lerini ve ikna güçlerini yitirmişlerdir (Bell, 2013: 441)

Örs (2009: 9), ideolojilerin sonu ve yeni dönemde ortaya çıkan yeni sosyo-ekonomik ve kültürel durumlarla ilgili olarak bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre 1950’lerden itibaren başlayan bu dönemde gelişmiş Batı toplumlarında yeni bir sürece girildiğinden, bu dönemin “sanayi sonrası”, “post-modern”, “tarih-sonrası”, “bilgi toplumu” gibi isimlerle ve bu toplumsal modeli anlatan özellikler olarak da esnek üretim ve özellikle iletişim ve enformasyonda teknolojik ilerlemeden çok sık bir şekilde bahsedilmeye başlandı. Ancak, sanayileşme sonrası toplum olarak da adlandırılan ve gelişmiş Batı ülkelerini anlatmak amacıyla kullanılmakta olan bu model, yalnızca sınaî üretim ve teknolojik ilerleme ile sınırlanmış bir örgütlenme değildir. Bu, aynı zamanda modern toplum içerisinde yaşayan bireylerden farklı bir şekilde anlaşılması gereken bir birey ve toplum anlayışını, değişik kültürel yapıları ve en sonunda çok sıra dışı bir siyaset, iktidar yaklaşımını da içermektedir. “Post-

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

modernizm” veya “post-modern durum” olarak isimlendirilen bu dönem, eş zamanlı olarak “küreselleşme” şeklinde de ifade edilen bir gelişme ile paralel bir tarzda ilerleyen bir süreç olarak da adlandırılabilir. Birçok kişiye göre, bahsedilen yeni durum hemen hemen dünya üzerinde yaşayan toplumların topyekûn yaşamakta oldukları bir süreçtir ve “küreselleşme” denilen olgu bu sürecin ekonomik ve teknolojik yönünü, “postmodernizm” denilen kavram ise toplumsal, kültürel yönlerini anlatmaktadır. Bu yeni dönemin ve buna özgü yaşam biçiminin ana değerleri olan “demokrasi”, “insan hakları”, “sivil toplum”, “yerellik”, “yerel kimlik”, “çokkültürlülük” vb. yeni kavramsallaştırmalar ve oluşturulan yeni değerlerin de başka toplumlar tarafından uygulanması gereken evrensel değerler şeklinde kabul edilmeye başlaması neticesinde ortaya çıkan, “homojen” bir evrensel toplumu anlatan “küreselleşme”, “ulusal hukuk”, “ulusal kimlik”, “ulus-devlet” gibi kavramlarla nitelendirilen bir toplumu diğer toplumlardan ayırmaya çalışan, aynı zamanda içerisinde yaşayan insanlara kimlik kazandıran birçok kurucu inançların ve bunların ortaya çıkardığı kurumların fonksiyonlarını etkisizleştirmekte ve varoluş sebeplerini gitgide ortadan kaldırmakta ya da onların şüpheli olarak algılanmasına yol açmaktadır. Sınıfsal aidiyetlere, çalışma deneyimlerine ya da refah seviyesinden kaynaklanan kimlikler zamanla ayrışarak daha çoğulculaşmış ve ayrıca özelleşmiş yeni kimlikler ortaya çıkarmıştır. Ulusal kültür, bu alt kültürlerin taarruzuna uğrar ve farklılık politikası önem kazanır. Post-modernizm yerel ile küreseli birbirine eklemektedir. Bir taraftan İktisat, teknoloji, üretim, kültür uluslararasılaşırken, öte yandan da yeni küresel gelişmeler ulusal yapıları etkileyerek “üniter” ve “ulusal” olmanı ortadan kaldırır, yerel olanları büyütür ve ortaya çıkarır. Bölgecilik, yerel milliyetçilik, toplumsal cinsiyet post modernizmin gitgide güçlenen kavramları haline gelmektedir.

İdeolojilerin sonu yaklaşımlarının Sovyetler Birliği’nin dağılmasının hemen akabinde daha farklı bir şekle evrilerek “Tarihin Sonu” tartışmalarına dönüştüğünü ifade edebiliriz. Gerek iki savaş arası dönemin gerekse 2. Dünya Savaşı sonrası dönemin tüm özelliklerini içeren ideolojilerin sonu yaklaşımlarında ideoloji, faşizm vb. totaliter düşüncelerle özdeşleştirilmiştir. İdeoloji tarafından biçimlendirilen toplumsal yapılar; çoğulcu, özgür, hoşgörülü, ussal bir toplumsal yapının karşısında konumlandırılmış, faşizm ve komünizmin hâkim olduğu ülkelerde var olduğu öngörülen dışa kapalı ve aynı zamanda totaliter özellikler barındıran bir toplumsal yapı olarak ifade edilebilir. Bu yaklaşımları bu konuda yapılmış olan ayırımlardan ilk ve en fazla bilineni olan Karl Popper’in “Kapalı ve Açık Toplumlar” ayırımında görmek mümkündür. İkinci olarak o dönemin en yaygın inanışlarından biri de ideolojilerin geri kalmış toplumları geliştirme gibi bir işlevi var olmasına rağmen, sanayileşmiş Batı toplumlarında ideolojilerin sadece bir kenar süsü olmanın ötesinde bir misyonunun olmadığı inancıydı. Üçüncü olarak “ideolojinin sonu” tezlerinin ortaya çıkışı sosyolojide esaslı değişmelerin yaşandığı bir döneme denk gelmektedir. Amerika’daki sosyolojik çalışmalarda aydınlanmanın getirdiği ilkelere benzer bir şekilde gelenekten ve aşkın düşüncelerden arındırılmış bir bilim iddiasında bulunulması sonucu, sosyal bilimciler ideolojilerden bağımsız bir dünya vadedyorlardı. Tarihsel süreç içerisinde terminolojide çok ciddi

değişiklikler olmasına rağmen, bazı açılardan kısmen de olsa Tracy'nin yaklaşımına benzer bir durum ortaya çıkmıştı. Tracy ideolojiyi, gelenek ve din kaynaklı hurafeleri ortadan kaldıracak bir bilim olarak görüyordu (Bulut, 2011: 205-206).

İdeoloji, modern dönemde kendisinden daha önceki dönemde kavrama dönük yorumlama ve anlamlandırma çalışmaları yapan düşünürlerin yaklaşımları ile açıklanamaz. Ne Marksist bir bakış açısı ile üretim araçları ile üretim ilişkileri arasındaki çelişiklere, ne de toplumsal grup ve sınıfların beklentileri ile toplumun tümünün çıkar ve beklentilerinin farklılığına indirgenebilir (Topakkaya, 2007: 176). İdeolojilerin sonu tezi olarak bilinen görüşlere göre kapitalizmin kendi içinde geçirdiği değişiklikler sonucunda ideolojiler bir önceki asır ile kıyaslandığında toplumsal önem ve değerlerini yitirmişlerdir. Mardin'e göre bunun temel nedenleri siyasette sınıfsal ayrımların eski dönemdeki gibi belirleyici olmaması, ekonomik sınıfların siyasal demokratik katılımının artması, toplumsal refah ile kişi başına düşen gayri safi milli hâsıla gibi verilerin yükselmesi ve adaletli bir dağılım göstermesi olarak gösterilebilir (Kaya, 2011: 165).

İdeolojinin sonu tezleri ile ilgili olarak bir değerlendirme yapıldığında, akla uygunluk göstermeyen birçok noktaları olduğundan söz edilebilir. Bu kapsamda öne sürülen önermeler doğru olarak kabul edilseydi; Batı toplumlarında insanların neden hâlâ akın akın ibadethanelere gittiklerini, neden modern eğitim veren kurumlarda çocuklara öğretilen bilgiler ile ilgili kaygı duyduklarını, neden eğlence mekânlarında çok ateşli, siyasi içerikli tartışmalara girdiklerini ve devletin zamanla bozulan sosyal politikaları nedeniyle neden huzursuz olduklarını anlamak çok zor bir durum olurdu. Eagleton'a göre "bizzat yönetici sınıfında rahatsız olacak ölçüde farkında olduğu gibi ileri kapitalizmin tipik yurttaşının uyuşturulmuş tele-vizyon izleyicisi olduğu yolundaki karşı ütopyacı görüş de bir mit-tir. Uyuşturulmuş televizyon izleyicisinin, cebine giren maaş tehlikeye düşer düşmez grev gözcüsü gömleği giydiği veya hükümetin, arka bahçesinden otoyol geçireceğini duyar duymaz siyasi yönden oldukça etkin hale geldiği görülür" (Eagleton, 2015: 67).

İdeolojilerin sonu iddiası ile ilgili olarak modern toplumların sosyal ve ekonomik tüm sorunlarını çözmediği söylenebilir. Bu toplumların sanayileşme döneminde olduğu gibi sınıfsal çatışmaların merkezi rol oynadığı bir yapıya sahip olduğunu söyleyemeyiz. Bu dönemde sınıfsal farklılıkların yol açtığı sorunlar yerine modernizmin yeniden ortaya çıkardığı çok farklı nitelikte etnik ve coğrafi temelli ve ulusal düzeyle sınırlı olmayan yeni konuların, milliyetçi kimlikler kadar etkili olacağını söyleyebiliriz. Globalleşme süreci ile beraber ortaya çıkan ve uluslararası toplumların etkilendiği savaş ve ekolojik sorunlar bu konu ile ilgilenenlerin çözüm bulması gereken alanların artış gösterdiğini görüyoruz. Ortaya çıkan bu yeni alanlar bağlamında düşünüldüğünde gerek bireyin dünyayı anlamlandırma isteği, kendini tanımlaması için gerekse sözünü ettiğimiz alanlarda yeni çözüm ve araçlara ihtiyaç duyulacaktır. Yani farklı bir deyişle ideolojilerin sonundan değil tam tersine ya mevcut ideolojilerin kendiniz revizesinden ya da yeni ideolojik yaklaşımların ortaya çıkacağı bir durumdan söz edilebilir. Bunun yanında siyasal iktidarın toplumu yönlendirme ve örnek vatandaş oluşturmada ideolojilere ihtiyaç duymaya devam edeceği göz ardı edilmemelidir (Örs, 2009: 8).

İdeoloji Kavramına Sosyo-Politik Bir Bakış: Başlangıçlar, Karşılaştırmalar ve Sonlar

İdeolojilerin toplumsal değişme bağlamının dışında düşünülemez bir kavram olması hasebiyle siyaset bilimciler veya genel olarak sosyal bilimciler, yirmi birinci yüzyılda da bundan önceki dönemlerde olduğu gibi etkisinin olacağından söz etmektedirler. Ayrıca Mardin de, ideolojilerin sonu ile ilgili olarak; kuramsal ve belli toplumsal sınıfların izlerini taşıyan ideolojilerin eski parlak günlerinden uzak olduğu kabul edilse bile, 20. yüzyılın hala ideolojik nitelik barındırmaya devam ettiğini söylemektedir (Kaya, 2011: 165).

SONUÇ

Aydınlanma sonrası dönemin ürünü olan ve siyasal, sosyal, ekonomik hayatı derinlemesine etkileyen ideolojiler ilk ortaya çıktığı kavramsallaştırmadan çok uzak noktalara geldiği görülmektedir. 19. ve 20. yy boyunca dünya siyasal sistemi ve dış politik tercihler ideoloji üzerinden şekillenmiştir. Bu çerçevede modern dönem diye adlandırdığımız çağın ideolojiler çağı olarak adlandırılması tesadüfi bir durum değildir. Genel olarak kavramın tekamül sürecine bakıldığında Tracy den Marx'a; Marx'dan Gramsci, Mannheim ve Althusser'e gelindiğinde kavramın gerek fonksiyonu gerekse toplumsal çağrışımları ciddi bir değişikliğe uğramıştır.

Sonuç olarak siyaset felsefesi alanında çalışma yürüten düşünürlerden bazıları post-modern dönem olarak adlandırılan içerisinde yaşadığımız dönemde değişen kapitalizm koşullarına bağlı olarak ideolojilerin görece önemlerini yitirdiklerini, onların yerine başka faktörlerin siyasal ve toplumsal süreçleri şekillendirdiğini iddia etseler de, ideolojilerin etkisinin hala devam ettiği gözlemlenmektedir. Uluslararası siyasal sistemin soğuk savaş dönemine benzer bir şekle evrildiği günümüzde ideolojilerin sonu tezlerinden ziyade ideolojilerin dönüşümü yaklaşımından bahsetmek daha yerinde olacaktır. Günümüzde klasik ideolojiler post modern dönem koşullarına uygun bir şekilde kendilerini uyumlaştırma ve bazı durumlarda başka ideolojilerle eklemlene yoluna bile gidebilmektedir. Siyasal, toplumsal ve ekonomik alandaki bu değişimlere bağlı olarak hâkim ideolojilerinde var olmak için zorunlu olarak değişime gitmeleri de kaçınılmaz bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak ideolojilerin ve tarihin sonu tezlerini ileri süren düşünürlerin aksine değişen şartlara uygun olarak eskisi kadar güçlü bir şekilde olmasa da siyasal ve toplumsal alanda varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (2014), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İthaki Yayınları, İstanbul
- Bank, B. (2015), "Gramsci'nin Devlet ve Hegemonya Kavramlarının Kuramsal Çözümlemesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 2-40
- Bell, D. (2013), *İdeolojinin Sonu*, Çev. Volkan Hacıoğlu, Sentez Yayınları, Ankara
- Bulut, Y. (2011), "İdeolojinin Tarihçesi", *Sosyoloji Dergisi*, 3 (23), 183-206
- Cevizci, A. (2000), *Felsefe Sözlüğü*, 4. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul

- Çelik, N. B. (2005), *İdeolojinin Soy Kütüğü: Marx ve İdeoloji, Bilim ve Sanat Yayınları*, Ankara
- Çoban, S. (2012), “Gramsci, Hegemonya ve Kapitalizm”, 1 st. International Interdisciplinary Social Inquiry Conference-Bursa, https://www.academia.edu/1250610/Gramsci_Hegemonya_ve_Kapitalizm, Erişim Tarihi: 09/09/2020
- Demirkan, M. (2005), “Ütopik Bilincin Kutsaldan Profana Önlenebilir Özgürleşmesi”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Dergisi*, 2005/1, 41-53
- Dural, B. (2012), “Antonio Gramsci ve Hegemonya”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış 2012, 11 (39), 309-321
- Eagleton, T. (2015), *İdeoloji*, 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- Gramsci, A. (2012). *Hapishane Defterleri 2*, 1. Baskı, Kalkeodon Yayınları, İstanbul
- Güngör, S. (2001), “Althusser’de İdeoloji Kavramı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 221-231
- Gürçınar, P. (2015), “Althusser ve Marks’ın İdeoloji Kavramlarının Karşılaştırılması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), 449-457
- Kazancı, M. (2006), “Althusser, İdeoloji ve İdeoloji ile İlgili Son Söz”, <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/E33F3286E3EA41B78126392858A5777A?doi=10.17064/i%C3%BCifhd.16334>, Erişim Tarihi: 10/09/2020
- Kazkondur Ş. B., Aydılek, E. (2015), “Antonio Gramsci’nin Marksist Düşünceye Katkıları”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 9, 9-18
- Kaya, A. (2004), “İdeolojiden İdeolojiye Yolculuk: Düşüncebilimden Kimlikbilime”, *Doğu Batı Dergisi*, Ağustos Eylül Ekim 2004, 7 (28), 67-81
- Lucaks, G. (1978), *Birey ve Toplum*, Çev. Veysel Ataman, Günebakan Yayınları, İstanbul
- Mannheim, K. (2009), *İdeoloji ve Ütopya*, Çev. Mehmet Okyayuz, Nika Yayınevi, Ankara
- Mardin, Ş. (2013), *İdeoloji*, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul
- Örs, B.H. (2009), “Postmodern Dünyada İdeolojinin Dönüşümü” , *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (40), 1-12
- Örs, B.H. (2014), “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı anlamlı Kılmak” (19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler Kitabı İçerisinde, Der. H. Birsen Örs), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, s.3-45
- Öz, E. (2017), “Gramsci Felsefesinin Temel Kavramları”, *Asos Journal-Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (43), 601-610
- Sucu, İ. (2012), “Althusser’in Gözünden İdeoloji ve İdeolojinin bir Taşıyıcısı olarak Yeni Medya”, *Selçuk İletişim Dergisi* 7 (3), 30-41.
- Therborn, G. (1989). *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı*, (Çev. İrfan Cüre). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Topakkaya, A. (2007), “İdeoloji Kavramının Tarihsel Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış”, *EÜHFD*, 11 (1-2), 163-180
- Yetiş, M. (2011), “Aydınlar ve Sınıflar: Üç Kuramsal Model”, *Praksis* 8, s. 51-90
- Yurtsever, H. (2015), *Alman İdeolojisi, Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu Kitabı* içinde, 2. Baskı Yordam Kitap, İstanbul